

ЗМІСТ

Біограф та його хроніка. Вступна стаття В. Смілянської	3
Вступне слово	27
Дитинний вік Тараса Шевченка (1814 — 1829)	30
Парубоцький вік Тараса Шевченка до викупу з крпацтва (1829 — 1838)	63
Тарас Шевченко від часу викупу його з крпацтва до виходу його першого «Кобзаря» (1838—1840)	91
Тарас Шевченко під час від виходу «Кобзаря» до укінчення Академії художеств (1840 — 1845)	114
Тарас Шевченко під час перебування на Україні (1845 — 1847)	156
Тарас Шевченко в арешті [5/17 квітня 23 червня (4 липня) р. 1847]	222
Тарас Шевченко на першому засланню (18/30 червня 1847 17/29 жовтня 1850 р.)	248
Тарас Шевченко на другому засланню (17/29 жовтня р. 1850 2/14 серпня р. 1857)	312
Тарас Шевченко в дорозі з заслання (2 серпня 1857 до 27 березія 1858 р.	387
Тарас Шевченко під час перебування його в Петербурзі (з 28 березія 1858 до червня 1859 р.)	433
Тарас Шевченко під час останньої його подорожі на Україну (3/15 червня 7/19 вересня 1859 р.)	475
Тарас Шевченко в останні часи свого віку	508
Похорони Тараса Шевченка	575
Реестер головніших жерел	587
Список скорочень	589
Пояснення слів	590
Кониський Олександр Якович. Життя та творчість	593

БІОГРАФ ТА ЙОГО «ХРОНІКА»

Олександр Якович Кониський — один з багатьох українців, чия душа замолоду обпечена Шевченковим словом. Ним і визначився зміст його життя: «...я з щедрої Тарасової руки напився з повної чаші народних сліз; гіркі вони, і не сказати, які гіркі, зате з ними влилася в мої жили і та тиха гаряча любов до рідного краю і народу, що цілий мій вік гріє мене, духотворить, піддержувала, коли траплялося спотикнутися, і не давала мені «валитися гнилою колодою». Вже певна річ, що з тим Богом, з тим символом піду я і на вічний спочин, — писав 30-річний письменник. — А символ мій короткий: на національно-соціальному ґрунті рости таку деревину, щоб під широкою кроною її квітчався народний добробут цілої людності України-Русі; щоб на історичній основі потканням волі, братерства і рівності горожанських прав виткати свій національно-народний омофор на цілу Україну-Русь...»¹.

¹ Кониський О. Я. Пам'яті великій. В роковини смерті Тараса Шевченка. — Русалка. — 1866. — № 9. — С. 67.

Не будемо твердити про адекватність світогляду Кобзаря суспільно-культурній програмі молодого адвоката, завжди пристрасно захопленого громадською діяльністю. Їй сприяла доба суспільних реформ кінця 50-х — початку 60-х років минулого століття, доба великого пожвавлення й великих надій в галузі розвитку української культури й освіти: створення петербурзької громади й видання першого в Росії українського журналу «Основа», де активно виступали Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, Д. Мордовець, ще низка українських письменників та поетів. По великих містах інтелігенція організовувалася в громади (у полтавській — активно працював О. Я. Кониський), відкривала недільні школи. Куліш і Шевченко розпочали справу видання підручників рідною мовою для народу, далі цю естафету прийняв М. Костомаров, який опублікував широку програму освіти народу. У рамках цієї програми і Кониський видав два підручники — «Українські прописи» (1862) та «Арифметика, або Щотниця» (1863). (Написані О. Кониським підручники з історії, географії та права було затримано в цензурі.). Останню він закінчував уже на Вологодщині, куди потрапив під хвилю переслідувань громадсько-культурного руху та й за власні критичні щодо місцевої адміністрації виступи у пресі, як

за прагнення до поширення малоросійської пропаганди. Услід за цим валуєвським циркуляром 1863 р. прикрито й справу видання підручників для народу, і недільні школи, й українську пресу тощо. Засланий Кониський, продовжуючи плідно працювати, зав'язує взаємини з галицькими періодичними виданнями, куди й надсилає свої вірші, оповідання, дописи, критичні огляди.

Звільнений 1865 р. з заслання й відбувши подоріж за кордон для лікування зору, письменник оселяється на Катеринославщині, добуває адвокатську практику й активно друкується. Після того, як 1872 р. з нього нарешті знято поліцейний нагляд, він назавжди переїздить до Києва й кладе щоденні наполегливі зусилля на об'єднання прогресивної наддніпрянської та галицької інтелігенції за ради активізації розвитку української культури й науки, на пере творення галицьких часописів — спершу «Правди», з якою він потерпів поразку, потім «Зорі» — на загальноукраїнські літературні та суспільно-громадські органи. «Зоря» й справді стала відомою по всій Україні, у ній друкувалися письменники з усіх її кутків.

Свою колосальну енергію Кониський спрямував на те, щоб «розворушити» національну інтелігенцію, спрямувати її до активної праці творення рідної літератури, пропаганди просвітництва й демократичних ідеалів. Він встигав усе. весті колосальне листування, писати під різними псевдонімами (а мав їх трохи чи не півтори сотні) твори багатьох художніх жанрів — поезії, оповідання, романи, нариси; критичні огляди, рецензії, некрологи, спомини тощо — з'являлися раз у раз. Він і сам визнавав пріоритет публіцистичних настанов над художністю власних творів, в багатьох з них на чільному місці нескінченні дискусії у суспільно-громадських питаннях, які ведуть персонажі, авторський коментар. Через це й сприймалися вони як вияв позиції автора стосовно болючих питань сьогодення і цим викликали пристрасну зацікавленість серед інтелігенції, тоді як з погляду художності оцінювалися не високо, за винятком оповідань і нарисів з народного життя, які І. Франко, репрезентуючи загальну про них думку, назвав «артистично найціннішими».

Відсилаючи читача стосовно докладного аналізу творчості письменника до передмови М. Є. Сиваченка до «Вибраних творів» письменника (К.: Дніпро, 1986)², наведемо тут загальну характеристику її, яку дав І. Франко: «...Кониський ані у нас, ані на Україні школи не зробив і глибокого сліду не лишив в літературі, але його особистий вплив і його різностороння праця дуже багато спричинилися до засипання тої прірви, що мала бути смертельною раною для нашого національного руху Він причинився дуже багато до розворушення думок у Галичині, призвичаїв публіку до літератури хапаной, так

сказати, по гарячим слідам життя; навіть його хиби були тим добрі, що їх добавував кождий і вони будили бажання чогось ліпшого...»³.

² Єдиним моментом передмови, стосовно якого сучасний читач має виробити власну думку, був обов'язковий ще й на той час осуд відмови Кониського від насильствено революційного шляху суспільних перетворень.

³ *Франко І. Я.* Молода Україна. — Львів, 1910. — С. 42.

Українська наука зобов'язана О. Кониському здійсненням надзвичайно важливої справи: 1873 р. він разом зі своїм близьким другом, колишнім кириломефодіївцем Д. П. Пильчиковим, на той час викладачем полтавського кадетського корпусу, зібрали гроші на купівлю у Львові друкарні для новоутворюваного Товариства ім. Шевченка; в утворенні фонду взяли участь грошовиті меценати Є. Милорадович та М. Жученко й сам Кониський. Він же через п'ятнадцять років, 1889 р., наоліг на зміні структури товариства з метою скасування його комерційної діяльності й перетворення його в Наукове товариство імені Шевченка. По смерті письменника Товариство одержало за його заповітом ще десять тисяч карбованців⁴.

⁴ Див.: *Берло Ганна.* Мої знайомства з деякими українськими діячами. — Україна. — 1929. — № 3/4. — С. 99–100.

Яким чином став О. Кониський біографом Шевченка? У згаданій передмові він свідчив: «Життя Т. Г. Шевченка завжди інтересувало мене до високого ступня, а проте до р. 1891 не приходило мені ніколи на думку взятися до написання його життєпису». Спонукою ж до цього, за його словами, послужила необхідність розпочати перший том Записок Наукового товариства імені Шевченка біографічною працею про Шевченка, патрона Товариства. Оскільки спроба М. К. Чалого переробити з цією метою свою книжку 1882 р. виявилась невдалою, Кониський, який уже дещо писав про поета, узявся сам за цю справу і написав нарис «Дитинний вік Шевченка», який був визнаний вдалим. Це захопило письменника до подальших досліджень протягом п'яти років, результатом яких стала публікація в різних виданнях серії біографічних нарисів. Далі на замовлення Відділення Товариства дослідник узявся «скомпонувати суцільну біографію Шевченка», до якої мав намір занести і ті свої матеріали, що не потрапили до нарисів, і нові, що з'явилися в 90-ті роки, і в такий спосіб гідно зустріти 25-річчя існування Товариства імені Шевченка.

А необхідність такої концентрованої праці вже стала на чергу дня: минуло чотири десятиріччя від смерті поета, сповнених постійної щоденної роботи багатьох людей, причетних до нього й просто шанувальників, над збиранням і публікацією його листування, його творів, мемуарів про нього, пов'язаних з ним документів, його мистецької спадщини, — усе це віднаходилося справді по крупицях, щось ізнову втрачалось, потім відшукувалося або й ні, й досі невідома доля низки матеріалів — російських повістей, деяких автографів, малюнків, листів, які колись були відомі, а деякі навіть і опубліковані.

Протягом цього часу було чимало спроб з'ясувати ту чи іншу біографічну деталь, що нерідко виявлялася народною легендою чи поширеним літературним анекдотом, чуткою чи пліткою, — і від сумнівності мемуариста чи біографа залежало, чи давати їй віру чи ні (і нині, на жаль, трапляються спекуляції на такого роду непідтверджених плітках чи білих плямах у життєпису поета). Уже в 60-х роках з'явилися перші мемуари, біографічні нариси стосовно окремих періодів життя Шевченка і навіть перша біографічна праця.

У спогадах сучасників поета, опублікованих невдовзі по його смерті, найповніше висвітлено дитячі та юнацькі роки Шевченка (автори матеріалів М. Чалий та О. Лазаревський записали оповіді сестри поета Ірини Бойко, його родича Варфоломія Шевченка, близького друга — художника Івана Сошенка), останні дні життя (в спогадах М. Лескова, О. Лазаревського, Л. Жемчужникова); О. Афанасьєв-Чужбинський подав низку доти невідомих подробиць з часу спільної з поетом мандрівки по Україні у 40-х роках.

На публікаціях журналу «Основа» (1861 — 1862), автобіографічного «Письма к редактору «Народного чтения», критичних нарисів польських перекладачів Л. Совінського, А. Гожалчинського, С. Доленги ґрунтувався написаний з демократичних позицій нарис Гвідо Батталі польською мовою «Тарас Шевченко, його життя й твори» (Львів, 1865). Автор не віднаходив ні якихось нових матеріалів, не заводив до наукового обігу нових біографічних фактів; але тут уперше зроблена спроба висвітлити увесь життєвий шлях поета й на ґрунті критичного аналізу його творів схарактеризувати його основні ідеї⁵. Це був вагомий виступ на захист гуманізму поета проти закидів реакційної польської критики, що звинуватила його в пропаганді національної зневаги між українським і польським народами, на утвердження його природного демократизму. «Він співець народу, який сам вийшов з народу, — писав Батталія, — який кохає цей народ, який виріс і виховався у його поглядах, він не віддаляється від нього у тому, що називаємо почуттям. Те, що вра-

жає люд його дорогий, те і його вражає; вражає тим дужче, що він, не позбавившись серця, розумом піднісся над ним, що у вищому над ним льоті бачить всі ті злигодні, які терзають його, бачить ту темну безодню, що в ній його дорогі у неволі, у потрійній страшній стогнуть неволі: убозства морального, неволі політичної і суспільної!»⁶.

⁵ Р. Заклинський подає твердження Б. Барановського, що за часу навчання у Львівському університеті він допомагав Г. Батталії у роботі над нарисом (Заклинський *Роман*. Спомини про громаду станіславців в роках 1867 — 1877 — Львівський ЦДІА України. — Ф. 309. — Оп. 1. — № 1359; знайдено Р. С. Міщуком).

⁶ *Battaglia G. Taras Szewczenko, życie i pisma jego.* — Lwów, 1865. — S. 28.

На праці Батталії ґрунтувався значною мірою і нарис В. Маслія (Маслова); та новими й важливими (за повним браком цих відомостей у біографічній літературі) були одержані від близького поетові по Аральській експедиції 1848 — 1849 рр. офіцера генштаба О. І. Макшеева відомості про перебування Шевченка на Аралі, а також власні враження від зустрічі з поетом у м. Мошни 1859 р.

1876 р. було нарешті видано майже всі твори поета, в тому числі й безцензурні, — це був знаменитий двотомний празький «Кобзар», упорядкований Ф. Вовком та О. Русовим на матеріалі автогра фів поета, які київська громада придбала від його родичів. Хоча текстологічний бік видання примушував бажати ліпшого, проте воно вперше обнародувало близький до повноти корпус поезій, зробивши його надбанням якщо й не «широких кіл громадськості», бо було заборонене для ввезення в межі Російської імперії, то принаймні тих, хто цікавився поезією Шевченка. Це видання багато дало й біографам, — ще й тому, що тут вміщено й спеціально написані спогади І. Тургенева, М. Костомарова, Я. Полонського, М. Микешина. 1878 р. побачив світ перший і єдиний у дорадянські часи збірник спогадів, куди заведено переважно вже опубліковані матеріали⁷; та вірогідність цих матеріалів потребувала доку ментальної перевірки — в першу чергу. Та документи майже не публікувалися аж до середини 80-х років; мало було опубліковано й епістолярної спадщини Шевченка.

У 70-ті роки чітко визначилися дві тенденції стосовно висвітлення постаті Шевченка: якщо на Наддніпрянській Україні йшла негучна, але плідна послідовна щоденна праця над збиранням та публікацією спадщини письменника й художника, різного роду біографічних матеріалів, над дослідженням окремих періодів та епізодів життєпису Шевченка, то на Галичині його спадщина стала

виразним чинником політичної боротьби: різні партії та діячі інтерпретували світогляд поета відповідно до мети власної політичної діяльності. Причому амплітуда суджень була максимальна від піднесення постаті «батька Тараса» в ореолі мало не біблійного національного пророка — у працях Ом. Портацького, Є. Згарського, Ом. Огоновського тощо, — до політичної радикалізації поета в дусі громадівського соціалізму (йдеться про відому працю Ф. Вовка «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя») ⁸. При такій ситуації не дивно, що й М. П. Драгоманов, полемізуючи з обома напрямками, й собі припустився прикрих пересад, значно обмеживши джерела світогляду поета біблейством та гайдамаччиною на доведення тези, що творчість Шевченка не придатна для революційної та соціалістичної пропаганди ⁹. Л. М. Новиченко справедливо вбачає причини усіх цих пересад у простолінійно соціологічному погляді на поезію як на джерело політичної теорії, чим взагалі ніяка поезія не може бути ¹⁰, але на що так недавно хибували й наші праці.

⁷ Шевченко, его жизнь и сочинения: Сборник материалов для полной биографии Т. Г. Шевченко/Сост. Ф. М. Пискунов. — К., 1878.

⁸ Громада: Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. — Женева, 1879. — Кн. 4. — С. 39–95.

⁹ Див.: Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм. — Там же, с. 101–230.

¹⁰ Див.: Новиченко Л. М. Т. Шевченко в соціально-культурній концепції М. Драгоманова. — Слово і час — 1990. — № 2. — С. 3–12.

До того ж, за відсутністю в Галичині та Женеві джерелознавчої бази для біографії, у цих працях не відбувалося віднаходження нових біографічних фактів а лише велася політична інтерпретація уже відомих. Поза тим ця полеміка, й особливо праця Драгоманова, відчутно захитала без тямний та містичний, за висловом І. Франка, культ Шевченка в Галичині й змусила узятися до поглибленого вивчення спадщини поета, прозаїка, художника.

Тим часом у межах Російської імперії українська культура зазнавала усе нових урядових заборон: інструкція 1881 р. ще посилила ті обмеження, що були введені указами 1863 та 1876 рр. Марно шукало собі виходу джерельце української науки: протягом 1881 — 1882 рр. цензура не пропустила три біографічні праці про Шевченка, написані М. Сумцовим, М. Незначним (Левченком) та М. Уманцем (Комаровим) ¹¹. Та от виходить друком найближча попередниця «Хроніки» — праця М. К. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченка: (Свод материалов для его биографии)». — Киев, 1882.

Автор, Михайло Корнійович Чалий, викладач 2-ї київської гімназії, познайомився з Шевченком 1859 р., листувався з ним з приводу розповсюдження Шевченкового «Букваря южнорусского». Від свого колеги по гімназії, друга поета художника І. М. Сошенка, Чалий дізнався чимало біографічних подробиць про поета, сам зібрав Чимало спогадів, листів (46 листів він опублікував у своїй праці вперше).

Автор вважав свою працю лише зведенням матеріалів, яке має прислужитися майбутньому біографові Шевченка. Однак, услід за дуже популярним на той час французьким критиком Ш. Сент-Бьовом, мав за обов'язок відповісти на питання: що думав письменник про релігію? Як впливала на нього природа? Як він ставився до жінок і грошей? Був він багатий чи бідний? Що він їв, яким був його побут? Чалий, як бачимо, надавав цим різноманітним деталям однакової ваги, виявивши свого роду «всеядність», властиву дещо просто-лінійним послідовникам біографічного методу Ш. Сент-Бьова, хоча цей метод насправді був значно ширший і складніший, утворюючи струнку систему принципів дослідження.

Тому не дивно, що дуже багатий і цікавий матеріал, використаний Чалим, не завжди зазнавав критичного осмислення й перевірки; факти викладено за хронологією, але доволіно, без спроби згрупувати їх за певним біографічним аспектом. Ряд тверджень потягли за собою критику чи уточнення з боку людей обізнаних; та цінність праці, поряд з її монографічним характером, у тому, що вона містила невідомі доти дані й деталі, які автор міг узяти від самого Шевченка чи близьких до нього людей (особливо стосовно перебування поета у Вільно, навчання в Академії мистецтв, приїзду до Києва у 1859 р. тощо). І. Франко, вважаючи цю працю найповнішою, усе ж висловив претензії і до повноти, і до розгляду творчості поета¹².

¹¹ Див.: *Уманець М. (Комаров М.)* Дещо з історії українського письменства XIX віку. — Діло. — 1885. — 2. 03.

¹² *Франко І. Я.* Збір. творів: В 50 т. — К., 1980. — Т. 27. — С. 245–246.

Не дивно, що Чалому не пощастило задовольнити й переробленою своєю працею Наукове товариство імені Шевченка; і біографом поета став О. Я. Кониський.

Робота, яку взяв на себе Кониський, потребувала величезного напруження й наполегливості. «Впродовж майже п'яти літ я не жалів ні часу, ні праці, ні коштів на збирання матеріалу і на неминуче потрібні поїздки кільки разів на села, де перебував Шевченко під час важніших моментів свого віку до заслання» (25) Кониський сумлінно опрацював усі доступні йому джерела (майже всі відомі).

Набагато ширше, ніж його попередники, він використав автобіографічні відомості з творів поета, сам зібрав чимало нових, невідомих доти матеріалів — дані церковних архівів Моринців і Кирилівки, спогади родичів та односельчан, свідчення сучасників, повизбирував розкидані по різних джерелах друкова ні матеріали. І. Франко високо цінував цю «собираТЕЛЬську» діяльність Кониського: «Він зібрав увесь доступний йому матеріал, об'їхав рідні сторони Шевченка, порозпитував сотки людей, постягав листи, спомини, урядові документи, старі газети і т. ін. і на основі сего написав дуже гарну і докладну книжку про Шевченка, найдокладнішу з усіх, які досі були»присвячені життю великого українського Кобзаря»¹³. Доданий до другого тому «Реєстр головніших жерел», в якому названо найбільш відомі тоді біографії Шевченка, згадані нами вище, зо три десятки періодичних та неперіодичних видань, більшість яких була переглянута автором з року в рік, церковні книги шевченківських сіл, листи більш як двох десятків кореспондентів, дає далеко не повне уявлення про виконану Кониським роботу. У тексті знаходимо також посилання на усні повідомлення ряду інформаторів (біограф з певних причин не завжди називає їх).

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Шевченка АН УРСР зберігається понад сто листів до Кониського в справі життєпису поета, датованих 1892 — 1898 рр., з різних міст і сіл України та Росії. Переважна більшість кореспондентів виявляє найдоброзичливішу підтримку, ентузіазм, готовність допомогти. Так, автор ряду статей про Шевченка, професор Петербурзького універси тету М. Стороженко в листі до Кониського (грудень, 1893) розпові дає, що й сам мав намір написати біографію Шевченка для задуманого М. Ковалевським видання серії біографій відомих діячів і вже почав збирати матеріал. Але це видання так і не було здійснене. Посилаючи біографові копію невідомого листа Шевченка до Дубельта, Стороженко пише: «Ради всего святого, не бросайте начатого дела, а когда дойдете до ссылки, то я Вам у великій пригоді стану! — бо в мене є немало такого, що ніхто не знає»¹⁴.

¹³ Франко І. «Про життя і діяльність Олександра Кониського». — Львів, 1901. — С. 35.

¹⁴ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України (далі — ІЛ). — Ф. 77. — № 127. — Арк. 16.

Багатьма українськими — і не лише українськими — діячами праця над створенням біографії найбільшого поета України сприймалася як високопатріотична і необхідна для розвитку вітчизняної

культури справа. І ці люди не шкодували ні часу, ні сил, ні коштів на те, щоб зібрати максимум матеріалів. Праця над біографією Шевченка стала справою колективною, громадською. Кореспонденти Кониського, на його прохання, ведуть архівні розшуки, переглядають періодичні видання, знімають копії документів, листів, спогадів та інших матеріалів, підказують шляхи нових пошуків. Траплялися, правда, й такі, хто намагався заробити на листах чи документах (син художника Ф. Ткаченка Микола, книготоргівець Ф. Романович). Але більшість людей працювала безкорисливо й захоплено.

А. Кримський переглядає шевченківські автографи в Румянцевському музеї у Москві, розшукує видання творів поета і навіть з далекого Бейрута клопочеться про розшук листів Шевченка до Я. Лазаревського (які, до речі, так і не було знайдено). Подає ряд цінних відомостей Л. Жемчужников.

Виконує копії листів Шевченка до Я. Г. Кухаренка, М. О. Дикарева (підписуючись — М. Крамаренко), збирає спогади про перебування Шевченка в Качанівці Я. Плацендар. Розшукує Харитину Довгополенко і присилає їй спогади про Шевченка П. Л. Крамаренко. Збирають і присилають матеріали й відомості про поета А. Кухаренко, В. Репнін, І. Єфимовський-Мировецький, Б. Суханов-Подколзін, П. Юдін, П. Куліш, М. Стороженко, Л. Лопатинський та ін. Присилають свої спогади А. Ускова, К. Юнге, Петро і Прокіп Шевченки, К. Болсуновський, А. Костомарова.

Таким чином у руках Кониського зібралось багато нових матеріалів. Але біограф посилася на те чи інше джерело, лише критично перевіривши його. Перевірка провадилася, перш за все, шляхом зіставлення з іншими джерелами — письмовими й усними. Перевіряючи спогади, Кониський дуже часто виходить з логіки характеру мемуариста, аналізує його поведінку в певних випадках.

Критерієм вірогідності джерела були для біографа й такі обставини: вік свідка подій — майбутнього мемуариста, через який час після подій писалися спогади про них (наприклад, спогади Є. Косарева були записані майже через сорок років), у яких взаєминах були мемуаристи з Шевченком. Часом і відомі джерела Кониський використовує по-новому: так, коливання кількості орфографічних помилок у листах Шевченка підводить дослідника до висновку про душевний стан поета на час листування.

Як біографічні джерела використав Кониський і мистецькі твори Шевченка — для датування тих чи інших подій, для відтворення обстановки його життя. Проте, хоч і не часто, автор, не спираючись ні на посилення, ні на логічний аналіз, надто зв'язався на власну інтуїцію, стверджуючи: «я певен», «я беру яко певну таку звістку».

Завдяки критичному аналізу відомих матеріалів чимало хибних тверджень, на які беззастережно посилалися попередні біографи, чимало анекдотів і прямих наклепів Кониським було спростовано.

У 1892 — 1898 рр. нариси О. Кониського про життя Шевченка з'являються у ЗНТШ, «Зорі» та інших періодичних виданнях, а також окремими брошурами.

На прохання НТШ Кониський переглядає, доповнює ці нариси і монтує їх у цілісну працю під назвою «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя» (т. I — 1898; т. II — 1901 р. вже по смерті автора).

У 1898 р. в Одесі «Хроніка» вийшла в перекладі на російську мову у скороченому варіанті.

Перші п'ять біографічних нарисів дістали докладну рецензію Ф. Колесси, — тоді, як відрекомендував його старший брат Олександр в листі до О. Кониського, «укінченого студента філософії» Критик відзначає досягнення біографа у дослідженні багатьох моментів, доти малознаних. Скориставшись з деяких порад рецензента, Кониський доповнив свою працю рядом фактів, що їх раніше обминув (стосунки поета з І. Сошенком, з Л. Демським, гостювання в Кирилівці у священника Г. Кошиця та ін.), звернув увагу на декілька пропущених або неповністю використаних джерел, позбувся недоречних повторів, уточнив датування ряду подій, зняв або виніс з тексту деякі відомості, які безпосередньо не торкалися теми.

Зазначивши, що нариси Кониського є підготовчими розвідками на шляху до створення повної біографії поета й художника «з увзглядненем духовного розвою поета й генези його творчості», Ф. Колесса саме цим виправдовував деякі їхні недоліки: відступи автора від предмету дослідження, деяку диспропорцію і нечіткість композиції, часом суб'єктивізм у висвітленні подій. Попри все це рецензент вважав нариси «цінним добутком для нашої літератури наукової», а надто на тлі попередніх біографічних праць. Кониський, пише Ф. Колесса, «перший пробував звести до купи увесь обширний вже нині і розкиданий матеріал, що належить до життя нашого генія, він перший старався сей матеріал перевірити критично і уложити з нього систематичну цілість, що, оскільки це можливо при теперішнім стані наших відомостей, представляла б докладний образ життя Ш[евченко]вого.

Образ тої дорогої цілому народові постаті нашого Кобзаря облив автор теплом ніжної любові і глибокого поважання, що й становить цінну прикмету біографії, призначеної для ширшого круга читачів»¹⁵.

¹⁵ Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка (далі — ЗНТШ). — 1896. — Т. IX. — Кн. I. — С. 35–37.

Кониський написав листа рецензентові, помилково адресувавши його не Філаретові, а Олександрю Колессі, — літературознавцеві, професорові Львівського університету. Йому відповіли обидва брати.

Ф. Колесса, висловивши задоволення тим, що його критика визнана О. Кониським у багатьох моментах слушною, повідомляє про широкий резонанс, який викликала «Хроніка» серед громадськості Львова¹⁶. О. Колесса у листі пише про те, якою має бути біографія Шевченка: повним, комплексним дослідженням, що показало б митця цілісно як людину й художника, всебічно висвітливши не лише його зовнішню й внутрішню біографію, а й творчість, місце в історії літератури. Нариси ж Кониського О. Колесса вважав лише «повним і критично провіреним [...] зводом матеріалів біо- та бібліографічних»¹⁷.

¹⁶ ЛЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 122–123.

¹⁷ Там же, арк. 125.

¹⁸ ЛЛ. — Ф. 3. — № 220. — Арк. 5.

Що без аналізу суспільно-політичних поглядів письменника на матеріалі творчості, вчинків, висловлювань, зафіксованих мемуаристами тощо, — біографічна праця не може вважатися задовільною, більш як двадцять років перед Кониським вже розуміли перші дослідники світогляду Шевченка Ф. Вовк і М. Драгоманов, це розумів І. Франко, коли закликав «взятися за вистудіювання Шевченка іменно в такий спосіб, яко появи історичної у всіх її фазах розвою і у всіх сучасних зв'язках», щоб біографія його «могла виявити перед нами живий образ Кобзаря як чоловіка, артиста й громадянина на тлі свого часу й своєї суспільності»

Розумів це і сам О. Кониський, коли в передмові до першого тому застерігав: «Одначе зібрані й згуртовані мною матеріали все ще не повні, а через те і чимало ще прогалин в житті Шевченка; до того ж ще не маємо ні історії його творчості, ні критичного розгляду його творів; та й невідомо, чи скоро дождемося ми всього того, без чого повна життєпись, така, щоб всіма сторонами обіймала життя *художника, поета, українця і чоловіка*, діло неможливе. Праця, яку я подаю, — далека ще від такої бажаної *життєписі*; я вважаю її тільки *хронікою* Шевченкового життя і прошу як таку її трактувати».

Кониський, як бачимо, спочатку поставив своїм завданням дати лише життєпис — зовнішню біографію Шевченка, настрої, переживання поета в тих чи інших періодах, розкрити його характер, проаналізувати, хоча б частково, психологію творчості. А дослідження світогляду поета, висвітлення його «ідеалів у найважливіших

сферах життя людського» на матеріалах творчості біограф полишив на майбутнє.

У передмові до I тому «Хроніки» автор перелічує ті питання, на які він намагається відповісти у своїй праці: «...що за чоловік був Тарас Шевченко? який його портрет матеріальний? яка була його постать, вдача, характер, серце? чи любив він гроші, чи дбав про вигоди свого матеріального життя? чи любив жіноцтво? які були відносини його до жіноцтва, до близьких йому кривняків і приятелів, до людей взагалі? чого вимагав від людей у своїх зносинах з ними? чи відрізняв у відносинах українців і не українців? що саме і більш за все сприяло і шкодило розвитку його jako художника і jako поета? коли, де саме і під впливом кого або чого написав він свої твори? яка була його освіта і розвиток взагалі? хто були його керманічі і поклонники? І нарешті, розгорнути ті душевні його прикмети, що давали, дають і даватимуть йому поклонників». Отже, визначаючи свої вимоги до змісту дослідження, Кониський, як і свого часу — М. Чалий, надає однакової ваги питанням, значення яких для сучасного біографа далеко не рівноцінне.

Для Кониського не існувало дрібниць у біографії Шевченка. Життя великого поета, вважав біограф, було сповнене «переходів, перемін у становищі духа, повно енергії, як завжди буває з такими, як Тарас, великими й глибоко перейнятливими людьми. Проки далось те фактами дрібними, але прокидалось під барвою, власти вою тільки людям видатнішим. Жодного дрібного вчинку в життю Шевченка не треба й не годиться нехтовати. Тим-то ми й перегля немо життя його в Нижньому Новгороді день крізь день» Але це зовсім не означало, що Кониський справді вдався до літописного переліку фактів, як це робив нерідко М. Чалий. Погляньмо, як Кониський подає, скажімо, період життя Шевченка у Нижньому Новгороді відкидаючи незначне, він групує важливіші моменти, що характеризували оточення поета, його лектуру, його літера турну та мистецьку біографію того періоду. Біограф виділяє два важливі кола подій, пов'язані з приїздом Щепкіна та зі сватанням до Піунової. Послідовність «тем» і виклад фактів «усередині» кожної теми обумовлені хронологічно. Навряд чи можна звинуватити Кониського в емпіризмі щодо фактичного боку його праці. Факти зовнішньої біографії Шевченка, як правило, є виявом або чинником його духовного життя.

Кониський — не байдужий літописець. Він перевіряє факти на основі всіх відомих йому джерел і оцінює їх, виходячи з логіки характеру Шевченка, зі своєї концепції духовного світу поета (яка, в свою чергу, позначена печаттю світогляду автора біографії).

Кониський, як правило, подає саме ті факти, котрі є виявом або чинником внутрішнього життя поета.

Прагнучи дати читачеві яконайяскравіше й найповніше уявлення про перебіг життя і настрої поета, біограф чимало місця приділяє описові оточення, в якому відбуваються події, побутової обстановки, пейзажу, безпосереднього, найближчого тла дії. Воно завжди присутнє у художньому творі; і тут, у пейзажах, описах знати руку белетриста й історика. Суспільно-історичне тло, відтворення епохи, як сприймає її поет, до «Хроніки» Кониського «проривається» лише подекуди.

Здійснюючи свій намір показати Шевченка у широких зв'язках з іншими людьми, Кониський приділяє характеристиці оточення поета незрівняно більше уваги, ніж попередні біографи. Чим більше причетна до життя поета та чи інша особа, тим докладніше характеризує її Кониський, часом же подає в посиланнях не лише основні біографічні дані, а й відомості про увесь рід того чи іншого знайомого Шевченка.

Дуже докладно простежує автор і те, як той чи інший факт дійсності, що оточувала Шевченка, сприйнятий поетом. Природно, що саме в царині передачі настроїв поета — при тому, що здебільшого не збереглося ніяких свідчень про це, — Кониський вдається до художнього аналізу, опертого на логіку характеру поета. І такий художній аналіз здебільшого є переконливим, виправданим.

Через те, що досі найголовнішим джерелом фактів був М. К. Чалий, то природно, що у Кониського найбільше посилянь знаходимо саме на Чалого; разом з тим і полемізує Кониський найбільше з Чалим — як щодо дрібних, так і щодо принципів питань.

Слід вважати заслугою Кониського те, що він найближче за всіх своїх попередників підійшов до правди в питанні про визволення Шевченка з кріпацтва. Кониський спростовує анекдот з портретом захланного генерала у вітрині перукарні, як давню розповсюджену вигадку, припасовану до Шевченка. А Чалий не звернув уваги на те, що цей випадок заперечував, за словами Костомарова, сам Шевченко.

Чимало шкоди завдала Шевченкові офіційна легенда про те, що він своїм звільненням цілком зобов'язаний царській родині; на підставі цього його обвинуватили в «чорній невдячності» за дошкульну сатиру на вінченосне подружжя в поемі «Сон». Чалий вважав цей факт незаперечним, але намагався виправдати цей вчинок Шевченка скромністю; Кониський же відкидає цю версію цілковито: «А щодо участі царської родини в лотереї, так Шевченко не таїв її і де треба було до речі згадував про неї, як от на опиті р. 1847; але згадував, як про річ звичайну. Царська родина взяла

білети на лотерею так само, як брали і люди приватні»¹⁹. Йому не вдалося довести це фактами, але дослідження радянських вчених підтвердили правдивість його думки²⁰.

Біографові нерідко, йдучи за логікою подій і характерів, інтуїтивно вдавалося розкрити суть справи. Так, він висловлює недовіру до спогадів Мартоса про історію надрукування першого «Кобзаря», справедливо вважаючи, що навряд чи можливо, «щоб Гребінка до того часу не розповів Мартосові, що Шевченко пише вірші»²¹. Спростовує він і вигадку Мартоса про покарання Шевченка шпіцрутенами, знаючи, що Мартос хотів принизити поета.

¹⁹ Кониський. Т. 1. — С. 86.

²⁰ Див.: Жур П. Шевченковский Петербург. — Л., 1964. — С. 108–126.

²¹ Кониський. — Т. 1. — С. 112.

І логічний аналіз, і знання взаємин Шевченка з О. С. Афанасьєвим-Чужбинським змусили Кониського поставитись насторожено до спогадів останнього. Біограф заперечує твердження Чужбинського про дружню відвертість з ним поета²², інші ж наведені ним факти намагається переверити за вірогідними джерелами.

Заперечуючи В. Маслову й М. Стороженку, дослідник доводить, що в Орській фортеці Шевченкові жилося далеко не так легко, як вони твердять. Спростовує він і твердження Маслова, Чалого і ще ряду біографів, які зображують Аральську експедицію легкою прогулянкою. Дослідження М. Шагінян підтвердило його правоту²³.

Обурення Кониського викликала настирлива плітка про ляпас Шевченкові від В. Л. Перовського. Він нагадує, що Перовський ніколи не був у Новопетровському укріпленні і не міг бачити Шевченка. Дуже обережно ставиться він до спогадів Н. І. Ускової, переказаних Зарянком, і до спогадів Косарева, записаних М. Д. Новицьким, і покладається лише на ті факти, що стверджені іншими джерелами. Щоб оцінити фактичний бік праці Кониського, варто зіставити її з найповнішою до нього біографією М. К. Чалого, розпочавши уже з виправлення звісток Чалого про походження прізвища Шевченка, про хату Шевченків у Моринцях. Кониський за церковними метричними книгами простежує рід Шевченків і подає детальні відомості, добуті з уст родичів і сусідів Шевченків про хату Копія набагато докладніше, ніж у академічній біографії²⁴.

До подробиць побуту малого Тараса, викладених у «Листі до редактора...», які Чалий переказує не змінюючи, Кониський ставиться більш критично, спираючись на своє уявлення про тогочасні умови життя кріпаків.

Історію Тарасової шкільної науки не вдалося до кінця дослі дити ні Чалому, ні Кониському; та останньому пощастило яскраво відтворити ряд епізодів із шкільного життя Тараса.

І Чалий, і інші біографи намагаються простежити ті чинники, що вплинули на формування поетичного таланту й світогляду поета. У Чалого це природа й історичні традиції народу. Кониський сягає далеко глибше: це і вказані Чалим чинники, яким Кониський віддає перевагу, це і народна пісня, і тяжкий плач народу під гні том кріпацтва, і церковні книги — Біблія і Псалтир, і романтична «История русов». Справедливо вказано на роль творів українських письменників — попередників Шевченка; чимало уваги приділяє біограф знайомству Шевченка з російською та західноєвропейсь кою літературами.

²² Див.: *Кониський*. — Т. I. — С. 138.

²³ Див.: *Шагіян М.* Шевченко. — М., 1941.

²⁴ Але слід застерегти, що ніяких документальних даних про особу Копія не знайдено, а тому все, що розповідали селяни про нього, може виявитися звичайною народною легендою про захисника бідноти й месника за панські кривди.

В основу характеристики віденського періоду 1829 — 1830 рр. і в усіх пізніших біографіях покладена праця Чалого, але прийняте далеко не все. Кониський заперечує просто-таки шовіністичні закиди Чалого щодо польської мови, розшифровує ім'я коханої дівчини Шевченка, полемізує з Чалим у питанні про обставини переїзду Шевченка до Петербурга. Він не висловлює ніяких сумнівів щодо перебування Шевченка у Варшаві і навчання у Лампі. — Сучасна біографістика ²⁵ спростовує останнє і висуває гіпотезу про Яна Рус-тема. Радянське шевченкознавство акцентує вплив польського повстання на радикалізацію суспільних поглядів Шевченка.

У висвітленні періоду 1832 — 1838 рр. Кониський іде за Чалим, деталізуючи й «белетризуючи» його на підставі повісті «Художник»; змальовуючи обставини зустрічі Шевченка з І. Сошенком, віддає перевагу автобіографії поета й повісті «Художник», а не спогадам Сошенка, переказаних Чалим. Порівняно недавно звернено увагу на джерело, яким скористався Шевченко, романтизуючи обставини цієї зустрічі у повісті «Художник» та автобіографії: це епізод з життя В. І. Штернберга, близького друга поета ²⁶. Радянське шевченкознавство глибше поглянуло й на школу «комнатного живописця» В. Ширяєва, яка так багато дала Шевченкові як художнику.

²⁵ Див. документальний нарис А. Непокупного «Балтійські зорі Тараса». У кн.: «У Вільні, городі преславнім...». — К., 1989.

²⁶ Цей епізод переказав мистецтвознавець В. Стасов (*Стасов В. В.* Статті і заметки, не вошедшие в собрания сочинений. — М., 1954. — С. 300)

Слід визнати цілком справедливим і заперечення біографа проти перебільшених чуток про розваги Шевченка: він показує його наполегливі зусилля над опануванням культури й малярської майстерності, ширше висвітлює його оточення. Біографові не була відома цензурна історія «Кобзаря», яка в академічних біографіях подається дуже детально; та усі біографи одностайно, визнають триумфальну зустріч «Кобзаря» на Україні, його роль у пробудженні інтересу до української культури.

Простежуючи джерела «Гайдамаків», Кониський не обмежується тільки історичними традиціями, як Чалий, але звертається до «Приписів» та згадки Мартоса про «Вернигору» Чайковського. Академічна біографія подає широку картину розвитку історичного жанру в російській, польській та українській літературах і детальну характеристику джерел поеми.

В описі першої подорожі на Україну Кониський використав не набагато більше матеріалів за Чалого (альбом малюнків Шевченка) і, окрім того, що висвітлив цю подорож дуже неповно, ще й припустився помилок (вважав, що взимку 1843 р. Шевченко був у Петербурзі й Москві). А от в характеристиці мочеморд він ближче підійшов до правди, аніж Чалий.

Друга подорож на Україну у Чалого висвітлена за спогадами В. Шевченка, О. Афанасьєва-Чужбинського, М. Костомарова, П. Куліша, — в тіні залишається більша частина цього періоду. Кониський, окрім цих джерел, широко використовує повісті «Капитанша», «Прогулка...», «Музыкант», звіряючись на них, як на щоденник, що було принциповою помилкою. Спогади Куліша, які стосуються 1848 р., він відніс до 1845-го. Не знаючи малярської спадщини Шевченка цього часу, він не зміг встановити чимало дрібніших фактів, відомих тепер. Однак точний маршрут подорожі нам невідомий і досі. Біографові пощастило простежити основні факти перебування поета в містах і селах України; проте їх датування не завжди вірне. У нього подибуємо багато подробиць про зустрічі, конфлікти, обстановку.

Кониський не мав на меті досліджувати творчість поета: «Я гадав: списавши нариси про життя Шевченка, переважно околишне, зараз же писати історію його творчості, а насамкінець — критичний розгляд його творів. Тим-то в нарисах я не зупинявся довго коло

літературної діяльності поета, сподіваючись говорити про неї широко в історії творчості»²⁷. І все-таки навіть тут Кониський досяг значно більшого, ніж попередні дослідники. Спеціально дослідивши хронологію творів²⁸, він, хоча й дуже загально, подає відомості про час і умови створення ряду найбільших поетичних і прозових творів і навіть про їхні джерела (не без помилок), про історію їх надрукування, про реакцію критики й читачів на ці твори, про інтерес самого поета до суспільного резонансу своїх поезій.

²⁷ ЗНТШ. — 1897. — Т. 17. — С. 22.

²⁸ Див.: *Кониський О. Я.* Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка. — ЗНТШ. — 1895. — Т. 8. — С. 1–20.

Попередники Кониського мало цікавилися мистецькою біографією Шевченка. Кониський, хоча й не провадив спеціальних розшукувань у цьому напрямку, але намагався подати все, відоме на той час. Справа значно ускладнювалася тим, що малярські твори Шевченка були розпорошені по різних приватних колекціях і не мали опису. Деякі біографи навіть були переконані, що Шевченко нічого не писав олією.

У своїй «Хроніці» Кониський, другий після Франка, торкнувся проблем психології творчого процесу Шевченка: показав, як впливали на психіку поета ті чи інші життєві враження, даючи творчий імпульс. Проте слід зауважити, що дослідник розумів творчий процес спрощено — як відбиття дійсності, а не як її художнє перетворення, і через те був переконаний у фактографізмі багатьох творів Шевченка. Чимало епізодів з російських повістей Кониський завів у свою «Хроніку» як дійсні факти. Так, перека завши епізод з повісті «Музикант», де оповідач на балу аплодував кріпакові-віолончелістові, Кониський продовжує: «Мертві будівлі Густині нагадували Тарасові колишню боротьбу за волю; Паїсїєва реставрація, бал у Дегтярах, оповідання віолончеліста і сам він показували, наче в зеркалі, увесь культ політичної і соціально-економічної неволі України. [...] Жива дійсність біла в вічі: кожен, хто не осліп духом і серцем, бачив, як вона руки здіймала до неба і голосила, благаючи Бога, щоб послав «апостола правди й науки.. Отож, на мою думку, дегтярівський бал з усіма обставинами і був тією лабораторією, горном, де увесь матеріал, зібраний доти Шевченком, перелився, і вилилося його «Послання...». У такому випадку відповідь на поставлене питання про творчу лабораторію поета була, власне, не стільки аналізом творчого процесу, скільки його гіпотетичним зображенням.

Незрівняно далі за своїх попередників пішов Кониський у ви світленні політичної біографії Шевченка, участі поета в суспільно-політичній боротьбі як діяча прогресивних, демократичних кіл того часу.

На відміну від попередніх біографів, Кониський приділяє значну увагу Кирило-Мефодіївському товариству. Перед дослідником постав ряд питань: яка була чисельність товариства, його мета і практична діяльність, чи був Шевченко його членом, чи перебував під впливом ідей товариства, чи сам впливав на нього, чи був тут взаємовплив? А джерел було обмаль. До 1897 р. були опубліковані М. Стороженком невелика частина документів з архіву III від ділення, О. Огоновським — статут товариства, Л. Шишком листування міністра освіти гр. Уварова з попечителем московського учбового округу гр. Строгановим, з'явилися друком також спогади М. Костомарова й П. Куліша. У цих матеріалах, як зазначив біограф, було чимало суперечливого. Використовує Кониський і недруковані джерела: розповіді колишнього братчика Д. Пильчи кова, приватні листи, які не збереглися до нашого часу. На підставі цих документів дослідник порівняно докладно характеризує хід слідства та поведінку братчиків на допитах.

Не довіряючи офіційним відомостям (за якими в братстві було всього три члена — М. Гулак, М. Костомаров, В. Білозерський), Кониський посилається на свідчення Д. Пильчикова, а також на лист Шевченка до Костомарова з Борзни 1847 р. і твердить, що товариство це налічувало коло ста чоловік (явне перебільшення), спростовуються твердження П. Куліша, повторені багатьма біографами, про визначальний вплив на Шевченка ідей братства, завдяки чому й виникли нібито поеми «Єретик», «Послання...» та ін. Кониський правильно характеризує погляди Шевченка на слов'янство, вироблені поетом самостійно, далекі як від месіанізму, властивого частині братчиків ²⁹, так і від шовінізму реакційних панславистів.

²⁹ Цим позиція Кониського збігалася з поглядом І. Франка, висловленим у відповіді М. Урсину (М. Здзеховському) — *Франка І. Я. Т. Шевченко в освітленні пана Урсина*. — Збір. творів: В 50 т. — Т. 27. — С. 238–243.

Саме при розгляді програми братства найповніше виявилася де яка абстрактність соціальної програми самого біографа, — гуманіста, просвітителя, який обстоює антикріпосницькі ідеї, мирне розв'язання пекучих проблем тогочасності. Йому імпонує ідея федерації слов'ян при автономії кожної народності, що мала здійснитися мирним, ненасильницьким шляхом просвіти: «Освіта народна єсть

перша, велика і найважливіша потреба на Україні. Не задовольнивши тієї потреби, не можна дійти до духовно-морального і матеріального добробиту. Без освіти і культура річ неможлива. Ще більш переймається він [Шевченко. — В. С.] цією святою думкою, ставши братчиком Кирило-Мефодіївського товариства, яке в головах своєї праці і роботи становило народну освіту. І до останньої години свого віку поет міцно тримався цього погляду і за кілька день до смерті працював в сфері народної освіти».

У нарисі знаходимо нові відомості про історію доносу О. Петрова й арешту братчиків, про їх поведінку на допитах, опис узятих при арешті паперів. Біограф детально аналізує зміст обвинувачення та міру покарання з точки зору тогочасних законів і переконливо показує протизаконність дій царизму щодо поета, які були свідомим злочином його перед українською, слов'янською і взагалі світовою культурою.

Період заслання поета до Аральської експедиції у Кониського викладений досить повно навіть у порівнянні із сучасним станом знання. Описуючи похід на Раїм, Кониський користується спогадами О. І. Макшеева, поданими В. Масловим і М. Чалим, та спогадами Є. Косарева. Книжка Макшеева «Путешествие по киргизским степям и Туркестанскому краю» (1896) залишилась йому невідомою, а з нею і точний маршрут походу та сила подробиць, — біограф скористався лише з уривків цієї праці, друкованих в «Оренбургском листке».

Про плавання влітку 1849 р. матеріали у Кониського відсутні. Радянське шевченкознавство послугується відомостями з щоденника Бутакова, який увійшов у обіг шевченкознавства лише з 40-х років нашого століття.

Період життя Шевченка в Оренбурзі, після експедиції, показаний у «Хроніці» докладно — тут охоплене майже все основне, за винятком взаємин поета з польськими засланцями, про що він згадує надто стисло.

При досить докладному висвітленні життя Шевченка в Новопетровському укріпленні у 1850 — 1852 рр. поза увагою біографа залишилася експедиція на Каратау у травні — вересні 1851 р., деякі відомості про яку маємо в «Листочках на могилу Шевченко» (1890) — джерелі, яке знав Кониський, — і в листах Шевченка до Бр. Залеського. Тоді ще не були відомі листи Бр. Залеського до А. Венгжиновського (досі прочитані далеко не повністю), в яких є багато подробиць про експедицію і Шевченка.

Маємо тут і найважливіші факти цього часу — зустрічі поета з К. Бером, А. Головачовим, М. Данилевським; клопотання Шевченка

і його доброзичливців про дозвіл малювати запрестольний образ до церкви укріплення; стосунки з Усковими (важливим джерелом висвітлення останніх був лист А. Ускової до Кониського). Він з симпатією пише про взаємини Шевченка з З. Сераковським і Бр. Залеським. Досить докладно висвітлена й історія визволення Шевченка.

Подорож до Нижнього Новгорода, прожиті там півроку, перші місяці перебування Шевченка в Петербурзі у всіх авторів викла дені за «Журналом», проте оброблені по-різному. Чалий просто переказує все поспіль; Кониський же не просто реєструє факти, але оцінює їх з точки зору передових ідеалів — знищення кріпацтва й боротьби за громадянські свободи. У вияві симпатій передової суспільності до поета, кріпака й борця за народну справу автор «Хроніки» вбачає не моду, як Чалий, а «живий суд історії». Значний прогрес порівняно з попередніми біографами маємо й у висвітленні поїздки на Україну 1859 р., перебування в Лихвині, Переяславі (про що не згадає Чалий), у Прохорівці, Кирилівці та Корсуні. Біограф прискіпливо аналізує попередні відомості про арешт Шевченка 1859 р., відкидаючи сумнівні (звістку Тургенєва у «Колоколі»), й подає свою версію арешту, до певної міри гіпоте тичну, — йому ще не могли бути відомі відповідні офіційні документи; проте дату цього арешту йому пощастило визначити.

І Чалий, і Кониський трактують останні роки життя поета однобічно — як час занепаду — не лише фізичного, а й духовного тяжкого настрою, коли всі помисли зосереджені на бажанні вирватися з Петербурга на Україну й знайти подружжя. Вони дуже докладно викладають зміст листування Шевченка з Варфоломієм щодо хати й нареченої, історію сватання до Ликери (не поминаючи й «питання» про те, який тип жіночої вроди подобався Шевченкові). Однак Кониський значно уважніший до громадського життя поета: у нього набагато повніше подана цензурна історія «Кобзаря» 1860 року, перипетії звільнення родичів з кріпацтва, праця над підручниками, стосунки з літературними колами.

Отже, як бачимо, повнотою фактичного матеріалу Кониський перевершив незрівняно всіх своїх попередників; більше того, з цього боку його праця не втратила свого значення й досі. Досить докладно подана біографія почуттів, настрою; кожен факт дійсності біограф показав через сприйняття поета, через його реакцію, через те, що діється в душі його.

Хоча О. Кониський не ставив своїм завданням у біографії аналіз світогляду поета, він усе ж певною мірою характеризує суспільно-політичні погляди його, використовуючи для цього головним чином

життєписний матеріал і майже не притягаючи творчість. Світогляд Шевченка визначається, на думку біографа, двома ідеями антикріпосницькою і національною. Говорячи про національні погляди Шевченка, Кониський підкреслює його «толерантність» до інших народів, прагнення до братерства на основі рівності, рішуче відкидає обвинувачення у національній виключності: «...часто-густо бачимо його толерантність і шанобу до людей, не вважаючи на їх національність. Напр[иклад], перед декабристами, перед Герценом Шевченко поводився, можна мовити, побожно, яко перед апостолами правди і волі». У «Хроніці», яка є досить повним виявом суспільно-політичних поглядів письменника, вироблених ним на кінець життя, Кониський пише, зокрема, таке: «Шовіністом, або найменшим хоча ворогом якого будь *народу* і його мови — наш поет *ніколи не був*».

Загалом у цій докладній і з любов'ю до поета написаній біографії було багато нового для характеристики Шевченка. Дослідник мав на меті написати лише хроніку, але зробив більше. Йому єдиному з дожовтневих біографів вдалося відтворити живий образ Кобзаря.

Всю працю проймає палкий протест проти нещадного гноблення, що його зазнавав український народ і в часи Кониського, як і в часи Шевченка, зненависть до гнобителів, висловлена досить відверто, з властивою цьому письменникові пристрасністю. Це лейтмотив книги, — вся «Хроніка» є гнівним обвинуваченням царизмові за муки найбільшого генія українського народу. Кониський не обмежується уболінням над знегодами поета, він осуджує всіх, хто спричинився до його страждань. Він переконаний в тому, що суд історії над учиненим поетові злом — «...суд і осуд тієї великої історичної несправедливості тяжкої, що заподіяно над Шевченком 30 мая 1847 р.» — неминучий. І природно, що в життєпису Шевченка наголос був поставлений на страдництві поета. Можливо, саме через це, попри свій глибокий пієтет до Шевченка, біограф не тільки не заперечив несправедливе твердження Костомарова про згасання таланту Шевченка-поета по засланні, а й підтримав і розвинув його — як обвинувачення самодержавному ладові.

На той час і взагалі в дожовтневому біографічному шевченкознавстві цій праці по праву належить перше місце — як за повнотою фактичного матеріалу, так і за майстерністю викладу, на чому варто спинитися детальніше.

Хроніка Шевченкового життя творилася, за власним свідченням автора, «і мозком, і серцем». В оповіданні «В тумані» Кониський так змальовує свої переживання під час роботи над нею: «Се було в другій половині квітня, в Криму, в Алупці... Я цілу ніч

писав. Цілу ніч стояв передо мною убогий форт темрявний і його змордована муштрою та нудьгою горопашна залага; німо терпелива вона, наче та скеля, що на своєму лоні держить форт-тюрму... За скелею реве море, суворе, непривітне, «невмите», та, ревучи хвилюючи, кидає на берег журбу-тугу, ніби хоче ще більш нагнати скорбот на бережан, і без того смутних, зажурених»³⁰. Висока емоційна наснага автора, його художнє обдарування, сумлінність науковця поклали виразний відбиток і на стиль викладу біографії. Ясно відчувається настанова автора передати читачеві свою палку любов до Кобзаря і жаль над його тяжкою долею. І це повною мірою вдалося Кониському, не лишилося непоміченим і рецензентами (Н. Молчановським, Ф. Колесою)³¹.

³⁰ ЛНВ. — 1898. — Т. I. — С. 135.

³¹ Див.: Киевская старина. — 1898. — Т. 62. — № 9. — С. 25–28; ЗНТШ. — 1896. — Т. IX. — № I. — С. 37.

І. Франко писав: «...то не холодне оповідання, то гаряче звеличення Шевченка, якого Кониський уважав найвисшим цвітом, правдивим генієм і пророком українського народу»³².

³² Франко І. Про життя і діяльність Олександра Кониського. — Львів, 1903. — С. 35.

Крок за кроком пройшов Кониський колючою етернею Тарасового життя. Книга — не літопис, який неквапливо викладає подію за подією, — це драма і, насамперед, драма почуттів. Кожна подія, передана крізь сприймання героя, викликає певний почуттєвий резонанс; пейзаж тут — не просте тло: це психологічний чинник, який або підсилює настрій, або контрастує з ним;. Дуже широко використовується письменником прийом контрастного зіставлення подій, настроїв, що посилює експресію викладу. Завдання дати «біографію почуттів» диктує звертання до таких, засобів, як внутрішній монолог, пряма авторська характеристика, цитування автобіографічних творів поета.

У «Хроніці» завжди присутній автор-оповідач із своєю емоційною оцінкою подій. Невимушена оповідь, з розмовною лексикою, з характерними для живої бесіди звертаннями до читача, риторичними запитаннями й окликами, — такі авторські коментарі до подій, сентенції, роздуми. Уривки з творів, листів, спогадів, документів щедро включаються в текст, увиразнюють опис і надають розповіді біографа ще більшої вірогідності. Стриманий переказ подій оживле-

но барвистим епітетом, порівнянням, метафорою, пристрасною філіппікою; епізоди, написані рукою вправного белетриста, чергуються з діловими повідомленнями. Автор «Хроніки» схвалює й осуджує, милується й іронізує, любить і ненавидить, обвинувачує і виправдовує, згоджується і заперечує.

О. Кониському вдалося здійснити велике й сумлінне дослідження, що стало свого роду підсумком зробленого дожовтневим шевченкознавством у царині зовнішньої біографії Шевченка. Після «Хроніки» такого роду капітальних праць не було. Нечисленні відгуки на неї у пресі були здебільшого інформативними, в них коротко викладався зміст дослідження. Враження, яке справила ця книга на громадськість, набагато виразніше виявлено в листах приватних осіб до автора, де висловлюється щира вдячність і, нерідко, глибоке зворушення. Про це Кониському писали брати О. і Ф. Колесси, А. Кримський, Л. Жемчужников, Д. Мордовець, І. Шраг, Д. Яворницький, В. Ковалів, О. Афанасьєв та багато інших³³. Високу оцінку дістала «Хроніка» від І. Франка: «Сею книжкою Кониський поклав найкрасший пам'ятник і Шевченкові, і собі самому»³⁴.

³³ Див.: ІЛ — Ф. 77. — №№ 127, 128.

³⁴ Франко І. Про життя і діяльність Олександра Кониського, с. 35.

Серйозні дослідники — і дожовтневі, і перші радянські — добре знали працю Кониського, користувалися нею. «Праця ця ще й досі цінна, бо ще й досі це єдина велика біографія поета, єдина збірка величезного фактичного матеріалу, приведеного в певну систему», — писав М. Плевако у 1924 р.³⁵

Тривалий час ця ґрунтовна праця була майже забута і лише наприкінці 60-х років дістала визнання³⁶.

³⁵ Плевако М. Шевченко й критика. — Х., 1924. — С. 31.

³⁶ Див.: Історія української літератури: У 8 т. — К., 1969. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 8.

Пропонована читачеві праця «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя» (Львів, 1898, 1901) у двох томах, виданню якої нині виповнюється рівно дев'яносто років, є найвищим науковим здобутком О. Кониського і найсерйознішим дослідженням біографії Кобзаря не лише до радянських часів, але й донедавна: нової якості в цій галузі досягнуто протягом останніх трьох десятків років зусиллями спеціалістів і літературознавців, серед яких — автори нарисів про окремі періоди біографії поета (П. Жур, М. Моринець,

Л. Большаков, Ф. Прийма, А. Непокупний та багато інших), автори академічних біографій, текстологи, мистецтвознавці; та вичерпної великої праці, про яку мріяв О. Кониський у своїй передмові до «Хроніки», усе ще, мабуть, немає.

В. Смілянська

ВСТУПНЕ СЛОВО

Життя Т. Г. Шевченка завжди інтересувало мене до високого ступня, а проте, до р. 1891 не приходило мені ніколи на думку взятися до написання його життєпису. Спонукало ж мене до праці, що нині подаю, от що:

Коли р. 1891 стало знати, що справу реорганізації Товариства ім. Шевченка на Товариство Наукове можна уважати доведеною до здійснення, я бажав, щоб першим виданням зреформованого Товариства була можливо повна, докладна життєпись патрона Товариства, написана рідною його мовою. З просьбою написати таку життєпись вдався я до чотирьох учених українців, що, як я запевне відав, інтересувались життям нашого поета і працювали — хто коло життєписі, хто коло розгляду творів поета. На жаль, «брак часу» не дав шановним ученим сповнити се. Відаючи, що вп. М. К. Чалий злаштовав друге видання своєї праці «Тарас Шевченко і его произведения», я вдався до його, просячи, чи не переложив би він свою працю на рідну мову і дав видати нашому Товариству. Д. Чалий перекладу на себе не взяв, але, нехай здоров буде, згодився, щоб я переложив його працю, і охоче дав мені перечитати першу главу своєї праці, влаштованої до другого видання. Перечитавши її в гурті з близькими до мене людьми і порадившись, ми впевнилися, що братися за переклад не можна, а ще менш можна сподіватися можливості виконати умови перекладу. Тим часом наближалася година друкувати першу книжку органу зреформованого Товариства — «Записок». А вже ж та перша книжка повинна була містити невідмінно біографічну працю про Шевченка. Тоді я за порадою Василя Вовка-Карачевського (земля йому пером!) написав і перечитав близьким своїм товаришам свій нарис «Дитинний вік Шевченка» — і, подавши його до «Записок», став на тому, щоб збирати життєписний матеріал та, переглядаючи його критично, написати нариси про ціле життя генія нашого слова.

Впродовж майже п'яти літ я не жалів ні часу, ні праці, ні коштів на збирання матеріалу і на неминуче потрібні поїздки кільки разів на села, де перебував Шевченко під час важніших моментів свого віку до заслання. Як спроможно було і як зумів, я написав і надруковав в «Записках» і «Зорі» свою працю, обнявши ціле життя многострадального поета.

Тим часом виділ нашого Товариства вдався до мене: чи не взявся б я з своїх нарисів скомпонувати суцільну біографію Шевченка?

Я охоче згодився на се, спонуканий двома причинами: а) пишучи свої нариси, я інде через власний недогляд не спожив іншого матеріалу життєписного; опріч того, заким друковалися нариси, поприходили до мене нові матеріали і декотрі такі, що уважаючи на їх, треба перемінити де в чому не тільки деталі, а часом і ґрунтовий погляд на той чи сей факт — і б) рік 1898 — рік ювілеїв (250 літ від початку Хмельниччини; 100 літ від часу першого видання «Енеїди» Котляревського; 50 літ від часу скасування в Галичині крѣпацтва) — є першим ювілейним роком нашого Товариства 25 літ його істновання. Невіддільною частиною святкування того повинно бути видання, присвячене пам'яті патрона Товариства — дійсного родоначальника нашої літератури, яко сили національно-культурної; оновителя нашого слова і покажчика поступового шляху в сфері національних і гуманно-демократичних ідей.

Одначе зібрані і згуртовані мною матеріали все ще не повні, а через те і чимало ще прогалин в житті Шевченка; до того ж ще не маємо ні історії його творчості, ні критичного розгляду його творів; та й невідомо, чи скоро дождемося ми всього того, без чого повна життєпись, така, щоб всіма сторонами обіймала життя *художника, поета, українця і чоловіка* діло неможливе.

Праця, яку я подаю, далека ще від такої бажаної *життєписі*; я вважаю її тільки *хронікою* Шевченкового життя і прошу як таку її трактувати.

Матеріал, яким я орудував, я пильновав, простуючи хронологічною стежкою, упорядковати так, щоб він давав читачеві, можливо, певну відповідь на питання: що за чоловік був Тарас Шевченко? який його портрет матеріальний? яка була його постать, вдача, характер, серце? чи любив він гроші, чи дбав про вигоди свого матеріального життя? чи любив жіноцтво? які були відносини його до жіноцтва, до близьких йому крѣвняків і приятелів, до людей взагалі? чого вимагав від людей в своїх зносинах з ними? чи відрізняв в відносинах українців і не українців? що саме і більш за все сприяло і шкодило розвиткові його jako художника і jako поета? коли, де саме і під впливом кого або чого написав він свої твори? яка була його освіта і розвиток взагалі? хто були його керманічі і поклонники? І, нарешті, розгорнути ті душевні його прикмети, що давали, дають і даватимуть йому поклонників.

Чи відповідає моя праця на такі питання — судити не мені; я скажу тільки, що я зробив, що спроможен був зробити, і щасливий тим, що на краю моєї сороколітньої письменської діяльності стане праця про життя того чоловіка-українця, якого я глибоко і побожно шаную.

Є ще одно — найголовніше — питання: які були у Шевченка *ідеали* в найважливіших сферах життя людського? Але на се питання хроніка моя відповіді не дає; відповісти на се питання повинен критичний розгляд Шевченкових творів.

У Києві 14/26 — V — 1897

О. К.

ДИТИННИЙ ВІК ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. (1814 — 1829)

...Як побачу
Малого хлопчика в селі,
Мов одірвалось од гіллі.
Одно-однісеньке під тином,
Сидить собі в старій ряднині,
Мені здається, що се я,
Що се ж та молодість моя.

*Шевченко (Кобзарь. — 1876. —
Т. I. — С. 233)*

I

Тарас Григорович Шевченко-Грушівський родом з Звенигородського повіту³⁷ (в Київщині). З усіх 12-ти повітів Київщини повіт Звенигородський і тепер ще, коли майже усі ліси сплюндровано, видається красою своєї природи. Вітки Карпатів перерізують його і вдовж і поперек. Найвищий шпиль горбів сягає до 700 ступнів. Тимто більша частина повіту, найпаче куток південно-східний, горбоквата, хвилясто-розлога.

³⁷ Сучасний Звенигородський повіт межує: в головах з повітом Каневським; у ногах його лежить Херсонщина; на захід сонця новіти Уманський та Таращанський; на сході — повіти Чигиринський та Черкаський. Обшир повіту займає ледві 63 квадр[атні] милі; людності на сьому обширі більш 200 тисяч; людність мало що не вся — 90% українська, православної релігії, хоча за останні 25 р. чимало православних перейшло на штундову віру; людність переважно — 85% прості селяне з колишніх крепаків. Панів, щоб признавалися до національності маси народної, нема. Пани — здебільше поляки та «обрусителі» з великоросів або з німців і вельми мало вони піклуються про освіту та добробит народу. Народ живе з хліборобства; ґрунт землі дуже добрий, але ж землі у народу занадто мало. Колись заробляли ще з чумацтва, з пчільництва та садівництва; але тепер все се зникло; чумацтво — натурально — не встояло проти залізниці; малоземелля знівечило садівництво і пчільництво. До того ж великі не в міру податки, темнота і брак впливу людей освічених. А через все оце сучасна маса народна страшенно бідує всіма сторонами свого матеріального і духово-морального побуту.

З півночі на південь повіту плине річка Гнилий Тікич, приймаючи чимало невеличких допливів: Шполу, Полівку, Посоховату, Вільшану і інші. Взагалі місцевість повіту, найпаче тепер, коли лісів нема, не маючи характеру лісового, не набрала і характеру чисто степового; хоч і зустрінете степову розкішну рівнину, заслану зелено-оксамитовим килимом, але вона не велика, і глянь: впирається вона в гору, колись покриту було віковичним гаєм! Зустрінете гарну долину між горами, а за нею зараз байрак, підперезаний веселим гайком. Така різноманітність надає обширу характер країни, середньої між степовою і лісовою. Не почувте тут того потужного стогону, що під час бурі реве в лісі; нема і того невблаганного приголомшування пустелі, яким дише степ влітку під час спеки; тут усе: і густа блакить неба, і зелений або жовто-золотий килим поля, і гомін гаїв, і журливий та сумний вид могил, і тиха течія річок, і скляний поверх ставів мають вдачу тиху, привітну, м'яку, що не тільки не дратує дух, не озвірює чоловіка, а лащить серце пестощами нені доброї, ніжної, гріє його теплом кохання, наливає в душу того ліризму, що вабить до життя спокійного, до волі та до згоди і братолюб'я між людьми. Найбільшою красою видається північно-східний куток Звенигородського повіту. Тут навкруги містечок Вільшаної та Лисянки порозкидалися густі та людяні села. Колись, було, вони тонули в густій сутині темних лісів та прегарних садів. Краса природи, мабуть, перш за все сприяла тому, що в сьому кутку, як і в сусідньому з ним кутку Каневського повіту, пишалоя колись малярство, найпаче між духовенством: ледві чи було таке село, щоб не було там свого маляра. Тепер за останні роки тут і малярство підупало. З сього кутка, oprіч добрих художників, як Сошенко, Превлоцький і інші, вийшов не один письменник, не один учений, перейнятий ідеєю свідомої глибокої національної любові до України³⁸.

Так от в сьому хвилястому та зеленому кутку Звенигородського повіту є двоє сіл: *Моринці і Кирилівка*³⁹, яких до віку вічного не забуде український народ:

³⁸ Петро Гулак-Артемовський, Петро і Феофан Лебединці, Іван Нечуй-Левицький і ін.

³⁹ Моринці лежать трохи що не біля самої межі Каневського повіту; Кирилівка — трохи на південь, за 6–7 кілометрів від Моринець. Осажено оці села не пізніш XVII віку; бо відомо, що р. 1730 в Моринцях було вже 30 дворів поселитих, а в Кирилівці р. 1741 було 130 хат поселитих і 900 людності. Запевне відомо теж, що в обох селах в першій половині XVIII в. були церкви греко-католицької релігії, в обох во ім'я св. Івана Богослова. З початку віку XVIII Кирилівка і Моринці входили в склад величезного ключа Вільшанського маєтностей хорунжини коронної княгині

Яблоновської, потім маєтності ті перейшли до відомого в історії Катерини II Потьомкіна, а від його — до Василя Енгельгардта, що доживав віку і вмер у Вільшаній. Після його Вільшану, Кирилівку і Моринці одідичив нажирований син його Павло Енгельгардт. Перегодом маєтності Енгельгардта, невідомо мені якою стежкою, перейшли до рук польського пана Еразма Фльоровського (Фльорковського. — *Ред.*). Останній під кінець рр. 60 збанкротовав, добра його пішли на ліцитацію Кирилівку придбав Микола Терещенко, а Моринці графиня Браницька. Нині в Кирилівці більш 4, а в Моринцях більш $3\frac{1}{2}$ т[ис]. людності. В обох селах церкви і школи, але школи, звісно, мовою не народною, а чужою.

Треба зауважити, що, oprіч Вільшаної, недалеко від Кирилівки і знаменита Лисянка та й інші села, де р. 1768 гуляли гайдамаки. В Лисянці хазяїновали ватаги Романченка, Богуна, Джурджи і інші. Трохи далі в сусідніх селах навкруги Кирилівки гуляли ватаги Носа і інші.

доки житиме на світі українське слово, доки лунатиме українська пісня, доти Моринці і Кирилівка стоятимуть перед очима історії відродження українського письменства і національно-культурного життя нашого, бо ймення сих сіл наввіки нероз'єднано зрослися з йменням генія українського слова Тараса Шевченка, що [став] на сторожі біля нашої національності.

Кирилівка і Моринці належали до маєтностей Енгельгардта. Між кирилівськими крепаками його з початку XIX віку була родина посполитого Івана і жінки його Марти Шевченків-Грушівських⁴⁰.

⁴⁰ Рід Шевченків і Грушівських в Кирилівці дуже давній. На превеликий жаль, недостача до р. 1806 в Кирилівській церкві метрик не дала мені з'ясувати родовід Шевченків з початку роду. Відомо (див.: ЗНТШ. — Т. V), що на просьбі кирилівців до переяславського єпископа Гарвасія між підписаними 80 селян[ами] на 10 місці стоїть Грицько Грушівський, а далі є Захар і Євстрат Шевченки. Можлива річ, що якийсь Грушівський побрався з Шевченковою або Шевченко з Грушівською і став писатись Шевченко-Грушівський. В «Исповедной записи» р. 1806 стоїть: «Іван Шевченко 64 літ; жінка його Марта; діти: Омелян, Савва, Павло, Григорій; дочки: Домникія, Олена, Домникія» У Григорія — жінка Катерина і дочка їх Катерина. Потім по книгам 1814, 16 і ін. та сама родина пишеться вже Шевченко-Грушівський. В метриках шлюбу Катерини Григорівни і смерті матері її вони записані — Грушівськими. Варфоломій Шевченко теж повідав (див.: Правда. — 1876. — № 1. — С. 24), що Тарас в школі іменовався Грушівським. Під кінець 20-х рр. остання назва по книгах церковних зникає. З сього можна гадати, що чи не Іван Шевченко, побравшись з Грушівською, був першим з двома родинними йменнями.

Oprіч Тараса у батьків його були ще сини: Микита і Йосип та дочки: Катерина (побралася з Красицьким), Ірина (Ярина, побралася з Бойком) і Марія (вмерла в дівках). У Микити сини: Петро і Прокоп та дочка Ірина

(подружилася з Ковтуном). У Йосипа, жонатого з сестрою Варфоломея Григоровича Шевченка — Мотрею, сини: Трохим, Іван і Андрій.

Син його Григорій одружився з дочкою посполитого з Моринець — Якіма Бойка — Катериною, і жив з нею при батьках в Кирилівці. Невідомо певно, з якої причини Григорій, поживши кілька років з батьками, перебрався в Моринці? Мабуть, тісно було жити, бо у батьків, oprіч його, було ще шестеро дітей, а у його теж було двоє: Катерина і Микита. Тим часом сусідня з хатою його тестя, межа в межу, хата посполитого Копія ⁴¹ опустіла, Яким Бойко — не відомо мені, якими заходами, — придбав собі Копіїв ґрунт і хату і переселив туди свого зятя Григорія Шевченка. Тут ото 25 лютого ст. ст. р. 1814 Катерина Шевченчиха повила сина Тараса. Дитину хрестили 28 лютого, хрещеним батьком був моринецький посполитий Григорій Дяденко. Хрестив свящ[еник] Іван Базаринський ⁴².

⁴¹ Копій той (від кого куток Моринець, де стояла хата його, і досі зоветься Копіївщиною) був чоловік ледачий, злодій великий; за се Енгельгардт завдав його чи в Сибір, чи в москалі; а він «не будь дурним, взяв да і втік, назбирав собі ватагу таких голінних молодців, як сам, окукобився з ними десь в лісі (тоді навкруги Моринець були великі, темні ліси, просто самі нетрі непроходимі)» (див.: Зоря. — 1892. — № 5). З того кубла і «почав Копій набігати на людей та грабовати робом розбишацьким, погайдамацьки з ножом за халявою». Кільки разів серед ночі нападав він і на Григорія Шевченка, за те що взяв його хату. Прийде було серед глухої ночі, стукається в вікно. Шевченко відчинить квартиру, питає: «Хто і чого тобі треба?», — а той відповідає: «Копій, от хто! з товариством прийшов до тебе в гості. Забрав еси мій ґрунт і хату, дак тепер годуй нас. Не даси почеськи, — так даси по-песьки». Отаким робом Копій чисто об'їв Шевченка; за недовгий час забрав у його дванадцятро овечат і корову та ще й каже: «Корову з'їмо, хату спалимо і самого тебе замордуємо. Не хочеш сього, дак геть з моєї хати вибирайся». Такий переказ чув я від Петра Микит[овича] Шевченка, від матері його і від Олексія Гончаренка. Oprіч того, і моринецький панотець Іван Березницький переслав до мене такий самий переказ, записаний із уст моринецьких стариків. «Мусив послухатися».

⁴² Див. Метричну виписку з книг моринецької церкви, надруковану двічі в «Київській старині». ([1891. — № 2. — С. 315–316]) і в «Зорі». — 1891. — № 5. — С. 97 — [98].

Григорій Шевченко, як і всі крепаки, бідовав; але він був стельмах, дещо заробляв і сяз-так перебивався б, коли б був не напасівся на його Копій; а то, коли няти віри народному переказу, Копій, помщаючись за те, що Шевченко живе на його ґрунті, забрав у його розбишацьким чином і овець, і корову і приневолив покинути його хату.

Батько і тесть Григорія бачили, що Копій руйнує побут їх дітей; тямилі, що з таким розбишакою нічого вони не вдіють, і стали на тому, щоб Григорій кидав Моринці і перебирався в Кирилівку. Вони купили йому грунт і хату у Тетерюка за 200 рублів «асигнаціями».

Коли саме Григорій перебрався назад в Кирилівку — запевне не відомо; але, в усякому разі, не пізніш р. 1816; бо р. 1817 Григорієва родина з сином Тарасом записана вже в книгах не Моринецької, а Кириловської церкви в Кирилівці вже й перебував Тарас перші 15 років свого віку, аж доки не взяли його до панського двору.

II

З усього життя Тараса Шевченка певного фактичного матеріалу про його дитинний і парубоцький вік ми маємо найменш. Матеріалом за сей вік перш за все мусимо брати автобіографічний лист поета до Олександра Оболонського⁴³ та дрібні споминки його, порозкидвані — що в віршах, що в оповіданнях, писаних мовою російською⁴⁴, а що в листах його до приятелів і до кривняків. На жаль, споминки ті короткі, часом невиразні, часом поплутані, а інде і непевні, взагалі ж убогі вони. Шевченко не любив розповідати широко про своє життя, хмарне і тяжке, а коли що й розповідав, так завжди коротко, не доводячи до краю. Коли заходила про се розмова, Шевченко не любив висловлюватись і взагалі в йому знати було скритість⁴⁶.

Додавши до отого основного матеріалу життєписного деякі споминки Шевченкових кривняків, звістки, переказані деким з старих людей з Кирилівки, що знали Тараса дити ною, перевіримо їх скільки можливо і, згуртовавши все те, розповімо про дитинний вік поета, скільки можна ширше.

Як минали перші 6–7 літ дитинного віку Тараса жодних звісток про се нема. З того, що Тарасові батьки були крепакками, не трудно вгадати, яке вони провадили життя, які були у них обставини матеріальні, які достатки. Батько Тарасів був людина тиха, рахманна, трохи письменна, вмів читати по-церковному. Опріч хліборобства, він стельма ховав, а інколи і чумаковав⁴⁷ (властиво фурмановав), але чи багацько ж він заробляв на себе?

⁴³ Народн[ое] чтеніе. — 1860. — Кн. II. — [С. 229–236].

⁴⁴ Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, писанные на русском языке. — Киев, 1888.

⁴⁵ *Костомаров* [М. І. Споминки про Шевченка]. — Кобзар. — Прага, 1876. — С. VII.

⁴⁶ Русск[ое] слово. — 1861. — Кн. [V. — С. 1–39]. (Сей журнал видавав граф Кушелев-Безбородько. По царському приказу «Русское слово» і «Современник» заборонено р. 1866).

⁴⁷ Див.: Поэмы и повести. С. 130 — [131].

То був час (перша четвертина віку XIX) найвищого розквіту крепацтва і утисків після втихомирення гайдамаччини і прилучення Правобережної України до Росії. Всі крепаки, роблячи тоді майже день в день на панів, жили злиденно. Нема причини гадати, щоб і Тарасові батьки жили ліпше за інших і не зазнавали злиднів. «Хата ⁴⁸ їх (в Кирилівці) була убога, стара, але зокола побілена; на ній почорніла солом'яна стріха з чорним димарем. Коло хати на причілку яблуня з краснобокими яблуками, а округ яблуні квітник старої Тарасової сестри Катерини, «його няньки незабутньої, терпеливої, ніжної». Біля брами стояла верба розлога з засохлим верхів'ям, за вербою клуня (стодола), біля клуні стоги збіжжя, за клунею по косогуру йшов сад густий, темний, тихий. За садом левада, за левадою долина, а в долині ручай тихий, що ледві бренів; ручай обсажений вербами, берестами та калиною і закутаний темно-зеленими лопухами». В оцьому ручаю під навислими лопухами купається було «оклецовате, біляве хлоп'я (себто сам Тарас), викупавшись, перебіжить він через долину і леваду, прибіжить в сад, впаде під першою грушею або яблунею і засне спокійним, дійсне незворушейм сном» ⁴⁹.

Хата Шевченкових батьків, як знати по останкам печища і ін., що я бачив р. 1892, була невеличка, звичайна хата убогого селянина, ступнів 7–8 в довжину, до ступнів шести завширшки. Задля тієї сем'ї, яка була у Григорія Шевченка, хата тісна; на той час, з якого Тарас пам'ятає себе, — в тій хаті, oprіч батьків його, жили старші за його сестра Катерина, брат Микита та молодший брат Йосип і сестри Ірина та Марія. Коли не помилився Петро Павлович Шевченко (брат Тарасів в третіх, розповідаючи мені), дак вкупі з родиною Григорія якийсь час жила родина і його батьків. Вся родина Григорія була — малеча, напр[иклад] р. 1820, з якого, можна гадати, Тарас пам'ятав себе, старшому хлопцеві Микиті йшов 13 рік. Значить, на таку родину був один-єдиний робітник-дбаха, батько; та й той, може, щодня на панщині.

⁴⁸ Ibidem. — С. 659.

⁴⁹ Ibidem. — Року 1892 я був в Кирилівці і оглядував останок того саду і ручаю. Звісно, через більш ніж 70 років не багацько лишилося з того саду; але знати, що дійсне колись сад був добрий. Місцевість зовсім вірно описав Тарас в «Княгині». Місцевість прекрасна.

Очевидно, що з дітей не могло ще бути ні праці, ні допомоги; всі вони були такого ще віку, що вимагали од батьків єдине — годівання і догляду. І мені здається зовсім певним, коли Тарас, згадуючи батьківську хату і життя в її, каже, що там була

«неволя.

Робота тяжкая... Ніколи
І помолитись не дають»⁵⁰.

Нужда, неволя та праця тяжка були в Шевченковій хаті такі великі, що поет рівняє хату до пекла. В тій хаті, каже поет, «я мучився колись, мої там сльози пролились»⁵¹.

Панщина забирала у матері час, і тим самим забирала і у неї, і у дітей неминуче потрібний, навіть хоч би один матеріальний догляд. Тим-то Тарас, молодші за його брат і сестри зростали майже без догляду. Нікому було доглядати: єдиною його «нянькою незабутньою, терпеливою, ніжною» була сестра його Катерина, на вісім літ старіша за його. Але ж невеличкого догляду можна сподіватися від дівчини підлітка, та ще коли у неї на руках, oprіч Тараса, троє менших за його. За доброго ладу Катерині Григорівні самій ще треба було догляду та матчиного пікловання і научування.

Вже ж коли мати була на панщині, так Катря, oprіч догляду за дітьми, мусила доглядати і дбати і про господарство жіноче, і в хаті, і надворі: корову до череди прогнати, з череди зустріти, нагодовати і подоїти; приглянути, може, й за овечатами, і за дробиною. Таким чином, хоч би як вона запопадливо не пікловалася про Тараса, а увесь її догляд не йшов, не можна було йому йти далі того, щоб вранці дитину вмити, розчесати, Богу помолити та сніданням нагодовати. Часом, може, те снідання було тільки й того, що дасть хлопцеві шматок хліба. Таким чином, цілий день Тарас був під доглядом єдине Господа Бога! Ішов він собі з хати, ходив, бігав, вештався де-хотя, бавився собі на волі, як умів і бажав, чи сам, чи з іншими такими, як сам, недоглядними крепацькими дітьми. Ніхто його не спиняв, ніхто не навчав; гуляв він собі на вулиці, на городі, в саду, в леваді; хата їх стояла на краю села, дак, певна річ, ходив він гуляти і в ліс, і в поле. До господи вертався він, звичайно, замурзаний, часом з гулею на лобі, з підбитим оком, часом з різачкою в животі, коли було наїсться глини, а він любив її їсти... Так і за нашого часу зростає по селах без догляду велика сила дітей.

⁵⁰ Кобзар. — Прага, [1876]. Т. II. — С. 152.

⁵¹ Ibidem.

Повна воля дитині вештатися і бігати де хоче і скільки хоче, маючи свої лихі сторони, має і добрі: дитина мусить сама мірковати про свої забавки; привчається мізковати, придивлятися до всього, що діється навкруги, спостерегати і природу, і людей. Так було і з Тарасом, — і воля його, не спинена зайвою часом опікою догляду, мала добрий вплив на розвиток і склад його хисту і кебети. Ходячи по могилах та по долинах, по ярах та по гаях, сидячи біля ставу або біля ручая в саду, він придивлявся до всього і мірковав своїм дитинячим мозком. Хлопець з природи цікавий і перенятливий, він придивлявся до природи, прислухався до гомону її і переймався вражіннями її. Гайсання вітру по полю, гомін листви в дуброві, пісні солов'я і щебетання птаства глибоко западали в молоду його душу; природна краса місцевості брала його за очі, вабила його серце і наповала а незримими чарами; вона, властиво, більш за все не давала йому сидіти в тій хаті, де він бачив «пекло». На волі, на просторі, найпаче на шпилю Пединівської могили, де був і вітряк, і печера⁵², або в куцах густого саду Желеха в душу до маленького Тараса западали перші зерна тієї широкої фантазії, що потім розгорнулася так сявно, пишно, розкішно. В голівці дитини природа будила прирожденну Тарасові допитливість, бажання довідатися, спізнати, що, як і через що так сталося і так діється в природі?

Лежачи було під грушею чи під яблунею в батьківському саду, «дивиться він на супротилежну могилу, дивиться, дивиться і сам себе питає: «А що там, за горою? Там повинні бути залізні стовпи, на яких стоїть небо. А що коли б піти та подивитися, як там вони підпирають небо? Піду: аж воно недалеко»⁵³.

⁵² З листа Прокопа Шевченка [(ЛЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 9–10, зв.)] і з розповіді Петра Павловича Шевченка.

⁵³ Поэмы и повести. — С. 660.

Про ті залізні стовпи, що підпирають небо, певна річ, не раз доводилося йому чувати і від людей, старших за його.

І от раз якось, коли Тарасові йшло шосте або сьоме літо, зайнялося у його непоборене бажання піти подивитися на ті залізні стовпи. «Пішов він через долину, через леваду просто на гору. Вийшов з села, минув царину, пройшов з півверстви полем; на полі стоїть чорна могила — висока. Він зліз на могилу, щоб з шпилю подивитися, чи далеко ще до тих залізних стовпів. Стоїть він на могилі, дивиться навкруги: і по один бік село, і по другий бік село; там з темних садів визирає церква на три бані під білою бляхою і з другого боку визирає така ж церква. Ні, каже він собі на думці:

сьогодні вже не піду до тих стовпів; нехай завтра укупі з Катрею Вона пожене корову до череди, а я піду до тих стовпів. А сьогодні одурю брата Микиту, скажу, що бачив ті стовпи, що підпирають небо». З такою думкою Тарас покотився котькома з могили і рушив до господи, та не вгадав дороги і взяв на чуже село. Іде собі і певен, що йде в Кирилівку На щастя, зустріла його валка чумаків. Один з них і спитав Тараса

— А куди ти мандруєш, паробче?

— Додому.

— Де ж твоя домівка, небораче?

— В Кирилівці.

— Так чого ж ти йдеш на Моринці?

— Я не на Моринці, а на Кирилівку йду.

— А коли на Кирилівку, так сідай на мою мажу; ми доведемо тебе додому.

Посадили його на віз; дали йому батіг в руки; він поганяє волів та й гадки собі не має. Під'їздячи до села, він пізнав свою хату і гукнув:

— Он де, он де наша хата!

— А коли ти бачиш вже свою хату, то йди собі з Богом

Чумак зсадив його з воза на землю і мовив до товаришів

— Нехай іде собі з Богом.

Надворі вже смеркало, коли Тарас прийшов до свого перелазу. Глянув через перелаз на двір, там під хатою на темнозеленому спориші оксамитовому сидять його батьки, брати й сестри і вечеряють; тільки Катерина не вечеряє, стоїть біля дверей, підперши голову рукою, і ніби позирає на перелаз. Ледві Тарас висунув голову з-за перелазу, вона його побачила і скрикнула: «Прийшов, прийшов!» Підбігла до його, вхопила на руки, помчала двором і посадила вечеряти. «Сідай, прибуду, вечеряй». Нагодовавши, Катря повела його спати, поклала на постіль, перехрестила, поцілювала і, усміхаючись, знов назвала його прибуду. Тарас довго не засипав, все думав про залізні стовпи та міркував чи говорити про них Катерині і Микиті, чи ні? «Микита, — думає собі Тарас, — був вже з батьком в Одесі і, певно, там бачив ті стовпи. Як же говоритиму про їх, коли я їх зовсім не бачив? Катерину можна б обдурити, та ні, і їй нічого не скажу», міркував собі маленький Тарас ⁵⁴.

⁵⁴ Ibidem, [с. 661].

Оцей епізод з дитинного віку Тараса треба вважати цілком достовірним: бо про його, oprіч самого Тараса, розповіли майже одна-

ково і інші люде. Першим розповів його О. М. Лазаревський⁵⁵, коли ще російські оповідання Шевченка, де в «Княгині» розказав і поет про ті стовпи, не були ще надруковані, значить, Лазаревському розповів хтось з Тарасових кривняків. Перегодом те саме читаємо в «Споминках»⁵⁶ Варфоломея Шевченка з додатком деяких подробиць, які здаються мені непевними. Напр[иклад], Варфоломей каже, що коли Тарас вернувся з своєї «подорожі» до «стовпів», дак брат Микита хотів його побити, але сестра Ірина заступилася і не дала, за те б то Тарас і любив її більш за всіх своїх братів і сестер. Тут очевидна помилка: Микита не був такий старший за Тараса, щоб останній дався йому побити; а Ірина була на два роки молодша за Тараса і, очевидна річ, не спроможна була заступатися за його, а тим паче «взяти на руки і положити в постіль». Не певне й те, що Тарас, пішовши до «стовпів», коли прийшов в Пединовку (село верстов 4–5 від Кирилівки), дак здивовався, що є на світі ще й інші села. Коли Тарас відав тоді, що є Одеса, так чудно б було йому не відати, що є Пединівка! Нарешті, Варфоломей подав не певну звістку, що Тарасової матері під час того епізоду не було вже на світі. Небавом побачимо, що Тарас осиротів після матері на десятому році.

В усякому разі, головні риси наведеного епізоду свідчать нам, що Тарас на 6–7 роки був дитина допитлива, правдива, розважна і що сестра Катерина любила його і як змога піклувалася про його, вона з усієї родини більш за всіх і впливала на Тараса. Сама вона була вдачі доброї, ніжної; під впливом її вдачі зростала і розвивалася прирожденна Тарасові любов до природи, до людей і добрість його.

Тарасів портрет на 6–7 році здається мені більш-менш от яким: білявий, оклецьковатий, меткий, непосидящий; хлопчик цікавий і допитливий; босоногий, часто замурзаний; обірваний; пустотливий, але розважливий, розумний, перейнятливий і добрий.

⁵⁵ Лазаревский А. Материалы для биографии Т. Гр. Шевченка. — Основа. — 1862. — Кн. III. — [С. 4–5].

⁵⁶ Правда. — 1876. — № 2. — С. 68.

Небавом в характері його спостережемо упертість, риси неслухняності, задирливості, хитроців і замкненості в самому собі. Сприяли сьому те безталання, ті нещасливі обставини життя родинного, що невилазно сиділи в хаті його батьків, що раз у раз все більшали і позбавляли його і сестриного, і матчиного догляду. Насовується хмара негоди, сліз, і недоля змалку обгортає Тараса так чіпко, що не покидає вже його до останку. Похмурий обрій життя його все темніше і не прояснюється за увесь час дитинного віку поета.

III

Через два-три роки, каже Тарас, після отієї подорожі до стовпів — я бачу себе в школі у дяка Совгира⁵⁷.

До кого саме і коли саме першим разом почав Шевченко ходити до школи і хто був отой Совгир? Досі запевне не доведено і ледві чи буде вже коли доведено.

Лазаревський, а потім і Маслов⁵⁸, а за ними і Чалий⁵⁹ кажуть, що батько Тарасів віддав його першим разом в науку до *міщанина* Губського. Хто був отой міщанин Губський, про се ніхто досі не повідав. В Кирилівці того часу була *одна-єдина* школа церковна; кермовали нею попи, властиво, дяки; значить, годі гадати, щоб при церковній школі учителював міщанин. Тим-то я стою за те, що коли справді Тарас учився у Губського, дак останній був ніхто інший, як кирилівський піп Василь Губський⁶⁰.

⁵⁷ Основа. — 1862. — Кн. III. — С. 6.

⁵⁸ *Маслов В. И.* Т. Г. Шевченко. [Биограф. очерк. — М., 1847]. — С. 10.

⁵⁹ *Чалий М. К.* Жизнь и произведения Шевченка, [(Свод материалов для его биографии). — К., 1882]. — С. 11.

⁶⁰ *Василь Губський* — син кирилівського попа Івана Губського, родився і зріс у Кирилівці і до р. 1795 був тут дяком, а того року його висвячено на попа в Кирилівку ж таки. Поповав він до р. 1819. Тоді, очевидно, Тарас був ще такий малий, що про науку його не може бути й речі. В кінці грудня р. 1819 київська консисторія заборонила Василю Губському поповати і «отрешила його в заштат». Приводом до сього сталося, як розповів Прокопу Шевченку старий Петро Павлович Шевченко, те, що кирилівські попи от. Василь та от. Терентій (Помазанський) після одного похорону на кладовищі, не покидавши ще риз (фелонів), завелись за одну молодицю «малмужку» («погана була жінка») битися прилюдно. До того ж Терентій не згірш, як і от. Василій, любив добре випивати. Певна річ, що Губський, опинившись «в заштаті» за такий неморальний вчинок, мусив довго ждати, щоб йому дали деінде другу парафію; але ж треба було якось хліб заробляти. Цілком діло можливе, що він пристав до кирилівських дяків, а може, і в церкві правив за дяка, і учителював в церковній школі. Що оцей Губський і був отой Совгир, про якого оповідає Шевченко в «Княгині», запевняє мене і та вдача Совгира, яку змалював нам Тарас у «Княгині» на с. 662. (З неоголошеного листа до мене Прокопа Шевченка, писаного 21 вересня р. 1893, і з архівних справок у книгах київської духовної консисторії).

Тарасів брат в третіх і майже одноліток з ним Петро Павлович Шевченко⁶¹ подав мені через Прокопа Шевченка звістку, що Тарасів дід Іван віддав його в школу до дяка Рубана. Є у д. Чалого ще одна звістка, що Шевченко від Богорського перейшов в школу до

попа Нестеровського⁶². Проти цієї звістки змагався от Петро Лебединець⁶³, кажучи, що Шевченко у Нестеровського не вчився і не міг учитися, бо отець Іван Нестеровський був такий вже старий, що не спроможен був учити дітей. Мені запевне відомо, що Нестеровському тоді, як його 23 березня року 1819 прислано попом у Кирилівку, шов 45 рік, а се ще не такий вік, щоб старість не давала учити дітей.

Усі оці три хоч і не однакові звістки я беру яко зовсім певні і, знаючи, що у Кирилівці була одна тільки школа, стою за те, що там одночасно учителювали і Губський, і Рубан під доглядом отця Нестеровського; значить, про всіх їх можна сказати, що вони були першими учителями Тараса.

В школі оцих учителів і перебував Тарас, доки консисторія не прислала з Києва нового дяка Богорського. Богорського прислано р. 1824⁶⁴; Тарас каже, що він у Совгиря вивчив Псалтир. Задля такої науки в тодішніх школах треба було два роки. З сього без помилки можна вивести, що до школи Тарас першим разом пішов р. 1822, значить, на дев'ятому році свого віку, ще за життя матері. Вже ж все одно, хто був той Совгир, чи Губський, чи Рубан, а погляньмо, що то була за школа, як у тій школі проважено науку і як тоді жилося Тарасові.

Кирилівська школа церковна була звичайна хата біля церкви на майдані⁶⁵, обідрана, не обмазана, шибки у вікнах повибивані; від сусідніх хат вона відрізнялася тільки тим, що була більша за їх, стояла на майдані, на одшибі, без двору. А на кирилівський шинок не походила тільки тому, що більш за його була неохайна, нечепурна і більш за його запущена.

⁶¹ Неоголошений лист Прокопа 21 вересня р. 1893. ([ЛЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 9–10, зв.]).

⁶² Жизнь и произведения Шевченка. — С. 13.

⁶³ Киев[ская] стар[ина]. — 1882. — Кн. IX. — С. 563.

⁶⁴ Справка з церковних клірових відомостей.

⁶⁵ На Україні колись трохи чи не в кожному селі була при церкві школа, — звичайна хата, часто на дві половини; в одній жили дяки (причт церковний), а в другій була школа.

Тут жили і дяки, в Кирилівці їх було два, і у кожного були свої школярі⁶⁶. Через усю школу стояв довгий стіл, за ним і вчилися разом усі школярі. Кому не ставало місця, той сідав просто на долівці. Кожен школяр повинен був піти в сусідний сад Грицька П'яного і там крадькома нарізати вишневих різок, принести їх у школу, ждучи, доки тими різками учитель виб'є його. Не битим лишався тільки

той школяр, до якого не доходила черга через те, що учитель утомиться було б'ючи і ляже спочивати.

Науку починали звичайно з «Аз, буки, віді, глаголь» і, вивчивши азбуку, починали складати слова. «Поскладавши було «тлю-тля», — каже Шевченко ⁶⁷, — вийду я з школи на вулицю, гляну на яр, а там мої щасливі ровесники грають собі на соломі біля клуні, не знаючи, що є на світі і дяк, і школа. Дивлюся, було, я на них та й думаю: чому я такий безталанний, нащо мене сердешного мордують над букварем отим клятим? Махну рукою та драла через цвинтар в яр до отих щасливих ровесників в теплу солому і тільки що почну барахтатись, аж ось ідуть два «псалтирники»; беруть мене під плечі, ведуть в школу, а в школі... самі знаєте, що чинять школярам за утікання». Звісно .. різки зараз від Совгиря. «Совгир той зростом був високий, широкоплечий, дивився б запорожцем, коли б не був зизооким. (За те його і продражнили — сліпим). Вдачі він був суврої. «Більш за все не подобалося Тарасові те, що, було, як прийде субота дак він своїм звичаєм і почне усіх нас годовати березовою кашею. Та й се б ще дарма, — така каша була у нас річ звичайна, — лихо в тому, що, було, б'є і наказує, щоб сам ти лежав, не кричав, а «не борзяся» виразно читав «помни день субботний». Було, як дійде черга до мене, так я вже не прошу помиловання, а благаю тільки, щоб він змилосердився та звелів ради суботи святої придержати мене хоч трохи. Він, було, й змилосердиться, і звелить придержати та вже так випарить мене, що ліпше б було не благати мені милосердія»

⁶⁶ Правда. — 1876. — № 1. — С. 23.

⁶⁷ Поэмы и повести («Княгиня»). — С. [661] — 662.

Не диво, що Тарас часом тікав із школи. Одначе до науки він брався жваво; скінчив Псалтир, постановив, старосвіцьким звичаєм, кашу братії і на другий день взявся був вчити ся письму; аж тут саме прислали нового дяка Богорського. Совгир спершу комизився, не хотів пускати в школу нового дяка, але небавом мусив покоритися: зібрав в торбу свою мизерію, взяв патерицю, взяв зшиток з синього паперу з псальмами Сковороди і рушив шукати собі іншої школи. Небавом і школярі, наче ті вівці від вовка, розбіглися з школи, бо новий дяк «був п'яниця паче всіх п'яниць на світі». І я, каже Шевченко, найтерпеливіший з школярів, теж покинув школу, забравши свій каламар з крейдою і таблицю ⁶⁸.

IV

З того часу починає лиха доля ходити нерозлучно з Тарасом.

Ще раніш, ніж покинув він Совгиреву школу, ледві минуло йому 9½ літ, як «матір добрую його, ще молодую, нужда та праця звалили в могилу»: 20 серпня р. 1823⁶⁹ неня його — дійсне, ще молода, померла на 32 році свого віку. «Помре батько, — каже народна мудрость, — дитина — півсиротини, а помре мати — дитина кругом сиротина». Отож, як померла Катерина Шевченчиха, на руках удівця Григорія лишилося таких сиріт п'ятеро: Микита на 12, Тарас на 10, Ірина на 8, Марія на 4 і Йосип на 2 році. Старійша доня їх Катерина, Тарасова дбаха-люблениця, ще за життя матері, саме 29 січня р. 1823⁷⁰ одружилася з Красицьким і перебралася жити до Красицьких в село Зелену Діброву.

Коли в Тараса не стало ні матері, ні сестри-няньки, то вже ж лишився він без жодного догляду, та ще й сам мусив доглядати менших сестер і брата. Очевидно, що такої малечі не можна було лишатися і надалі без догляду жіночого; треба було, щоб Григорій примірковав чимсь запомогти лихому побиту і своєму, і своїх дітей. Взяти наймичку — нічим платити. Вдовіти хоч на кого тяжко, а вдовіти зневоленому крепакові з дрібними дітьми — і не сказати, як тяжко! Усі умови життя, і хатнього, і родинного, усі обставини вимагали, щоб Григорій побрався вдруге. На Україні — тим паче того часу, — звичайно удовець береться з удовою; з дівчат «хіба вже яка остання» згодиться одружитися з удівцем, найпаче, коли у його, отак як у Григорія було, ціла низка дрібних дітей.

⁶⁸ Ibidem. — С. 664.

⁶⁹ Метр[ичні книги] кирил[івської] церкви за р. 1823 про померших, № 6. [Насправді — на 40-му році].

⁷⁰ Метр[ичні книги] кирил[івської] церкви, 1823, № 4. Вінчав от. Григорій Кошиця (Кошиць. — Ред.).

Порадившись з батьком Іваном, Григорій взяв з Моринець вдову Оксану Терещенчиху з трьома дітьми. В удови, сказано, два норови. Оксана віком була ровесниця Григорію, вдачі суворой, сварливої. В родину свого другого чоловіка не принесла вона кохання тихого да життя спокійного; не заступила вона сиротам Шевченка рідної матері. Навпаки — з нею прийшла така сварка, така колотнеча, що справді, в хаті стало «неначе в пеклі». «Хто хоч здалека, — каже Тарас⁷¹, — бачив мачуху і зведенят, той, значить, бачив пекло в його торжестві найогидливішому. Не було години, щоб між зведе-

нятами (дітьми Шевченка і Терещенка) не було сварки, бійки і сліз! Не минало години, щоб Тарасів батько і мачуха не лаялись, не сварились. Мачуха зненавиділа Тараса за те, що він духопелив тендітного сина її Степана. Степан був трохи чи не на два роки молодший за Тараса, хлоп'я легкосиле і попсоване морально — як се зараз бачитимемо. Раз якось отсей Степан спричинився тяжкій несправедливості над Тарасом, тяжкому мордованню його.

У хату до Григорія Шевченка приведено на постої якогось москаля. У його якось пропали гроші: три злотих⁷². Салдат зняв страшенну колотнечу, доводячи, що гроші його украдено, та трохи не повиганяв усіх з двору. Стали шукати злодія. Оксана звела вину на ненависного їй Тараса. Хоч як Тарас не клявся, не присягався, що грошей не брав у москаля і в вічі їх не бачив, йому не няли віри⁷³. Тарас, спостерігши, що його заходжуються бити, утік з батьківської хати і сховався у запущеному саду Желеха. Тут, у бур'яні поміж кущами, ховався він чотири дні. Окрім сестри Ірини ніхто не відав, де він. Ірина нікому ні слова про Тараса, але нишком провідувала його, приносила йому пити і їсти, а часом і бавилася з ним. Тарас між кущами калини змайстровав собі будку, поробив доріжки, посипав їх піском, зробив з бузини пукавку та й не гадки собі. Але на п'ятий день Оксанині діти височили, де переховується Тарас, і видали його. Тараса привели додому і взяли на опит, допитуючись, щоб признався, де дів украдені у москаля гроші? Тарас не винився. Тоді зв'язали йому руки й ноги і почали бити різкими.

⁷¹ Поэмы и повести. — С. 664.

⁷² Злот — стара срібна монета польська = 15 коп., 20 крейц[арів].

⁷³ Жизнь и произведения Шевченка, с. 10.

Головним справником отсієї огидливої езекуції був рідний Тарасів дядько (по батьку) Павло Грушівський — «великий катюга», як говорила про його Ірина Григорівна. Довго Тарас переносив катовання, але на третій день знемігся і, щоб спекатися різок, прийняв на себе крадіжку, сказавши, що гроші закопав у саду. Повели його в сад, щоб показав місце, де саме закопані гроші Звісно, сього вже не можна було йому зробити. Тоді знов почали його бити і скінчили на тому, що хлопця, ледві живого, замкнули в комору та, продавши юпку Тарасової матері, заплатили москалеві. Перегодом виявилось, що гроші у москаля украв мачушин Степан.

Легко зрозуміти, як така жорстока подія несправедливості вразила хоч би кого. Тим паче глибоко вразила вона перейнятливе і

ніжне серце Тараса. Таких вчинків довіку не спроможеться забути той, над ким їх заподіяно. Тим-то нема, нічого чудного, що в Тарасовій душі навіки лишилося недобре почуття до мачухи, до її Степанка і до дядька Павла. Річ певна, що після цієї події у мачухи і дітей її, з одного боку, а в Тараса і у його братів і сестер — з другого закипіла ненависть озвірена і щоденна колотнеча. Такі родинні відносини занадто гризли Тарасового батька і діда Івана. Бачили вони неминучу потребу розлучити якимось пасинка з мачухою і хоч трохи притушити хатнє пекло.

Примірковали, щоб Григорій, їдучи куди під фіру в дорогу, брав з собою і Тараса, а прийде зима, віддати останнього знов до дяка в школу.

І ото влітку р. 1824 Тарас чумаковав з батьком⁷⁴. Згадуючи про одну таку поїздку, Тарас каже: «Виїздили ми з Гуляйполя⁷⁵. Я сидів на возі і дивився не на Новомиргород⁷⁶, що лежить в долині над Тикичем (річка), а на степ, що лежить за Тикичем і думав... Що я тоді думав, те розгадає сам тільки Господь Бог... От ми взяли бродом, переїхали Тикич, піднялися на гору; дивлюся: знов степ, степ широкий, без краю; тільки вліворуч мріє щось похоче на гайок. Я питаю у батька: «Що то таке?» «То, — каже він, — Дев'ята рота». Сього з мене не досить. Що воно таке «Дев'ята рота»⁷⁷? Ідемо далі — степ і степ. Ми заночували в «Дідовій Балці». На другий день — знов той самий степ і ті самі думки дитячі...

⁷⁴ Поэмы и повести. — С. 130. Тарас каже, що він чумаковав з батьком тоді, коли йому йшов 13 рік, але се або помилка, або описка, бо коли йому йшов 13 рік, себто р. 1827, дак батька його вже не було на світі.

⁷⁵ Містечко Звенигородського повіту.

⁷⁶ Містечко в Херсонщині недалеко від Єлисаветграда.

⁷⁷ Ротами звали села, де осаджували примусом «військових поселення».

Скорботно мені, сумно згадувати мою молодість, мій вік дитинний...»

Чи ходив Тарас в зиму в 1824 на р. 1825 до школи — жодної звістки не маємо. Певніш, що не ходив; бо зараз побачимо, що, як і сам Тарас каже⁷⁸, ходити до школи другим разом почав він по смерті батька. Батько його восени того ж року поїхав чогось до Києва та в дорозі і занедужав. Нездужав він, очевидно, вельми довго, бо помер 21 березня р. 1825⁷⁹.

Тепер ми виразно бачимо, що Тарас помилився, говорячи в своїй автобіографії, що після батьків лишився він на восьмому році. Круглим сиротою зів'язався він на самім початку 12 року свого віку.

Вмираючи, Тарасів батько висловив вельми цікаве віщовання, та, на превеликий жаль, лишилася навіки невідомою причина, що викликала у його те віщовання: які спостереження чи які вчинки Тарасові? А річ певна, що не без причини склалася у батька така думка і такий заповіт: «Синові моєму Тарасові з спадщини після мене нічого не треба. Він не буде людиною абиякою; з його вийде або щось дуже добре, або велике ледащо; про його спадщина по мені або нічого не значитиме, або нічого не допоможе»⁸⁰.

⁷⁸ Поэмы и повести. — С. [664].

⁷⁹ Метричні книги про померших, р. 1825, № 9. Записано там, що «Григорій Шевченко-Грушівський помер од ватуральной болезни» на 35 році. Останнє, певна річ, — помилкою. В церковних книгах р. 1806 Григорію Шевченку показано 25 літ і у його доня Катерина; значить — побравсь вів не пізніш року 1805; коли б справді він помер на 35 році, то виходило б, що він оженився на 15 році; діло — очевидячки — неможливе. Але коли саме він родивсь, довідатись не можна, бо при кирилівській церкві до року 1806 метрик чомусь нема: певніш буде прийняти звістку р. 1806, що йому було тоді 25 літ, значить, помер він на 45 році свого віку.

⁸⁰ Основа. — 1862. — Кн. III. — С. 6.

V

«По смерті батька, — каже Тарас⁸¹, — один з моїх дядьків (Павло), щоб вивести мене, сирітку, в люде, взяв був мене до себе, щоб я за хліб влітку пас його свиней, а зимою помагав його наймитові по хазяйству».

Дійсне, як розповів і Павлів син Петро⁸², Тарас не довгий час жив у дядька Павла і помагав у роботі по хазяйству.

⁸¹ Поэмы и повести. — С. 664.

⁸² Неоголошений лист до мене Прокопа Шевченка [(Лл. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 9–10, зв.)] і усний переказ Петра Павл[овича] Шевченка.

«Оце, було, як оремо, — розповідав Петро, — на зеленому полі⁸³, дак я і Тарас поганяємо волів; орали восьмериком. Як у добру злагоду, дак Тарас і нічого, поганяє, аби ж хоч трохи розсердився — зараз покине і піде у бур'ян, да там «фонтали» (сікавки) і робить. Батько мій, було, підкрадеться до його та й поб'є! Він тоді й зовсім покине та й піде на могилу до Пединівки у Кульбашів ліс. Той ліс від могили був з півверстви. У лісі з лопухів зробить щитку, щоб

сонце не пекло, та й сидить тоді на могилі або біля вітряка, а то у печеру залізе, що була на тій могилі».

Одно слово: не гаразд було жити Тарасові у дядька, він подякував дядькові і вернувся до батьківської хати. Але тут нове лихо. Мачуха Оксана сподобалася дяку Богорському і почали вони з ним бештувати. «Марусю сліпу, було, вижене з хати, а сама з дяком п'є⁸⁴!»

Тоді ото чи з власної волі, як каже Тарас⁸⁵, чи з примусу діда Івана, як розповів мені Петро Павлович, Тарас пішов вдруге в школу вже до Богорського і «поселився у його яко школяр і робітник⁸⁶». Тут була обопільна вигода: Тарас, живучи у школі, спекався ненависної йому мачухи, а у Богорського з його був робітник, що давав йому і заробіток, а до того, йдучи до Оксани, він кидав школу на Тараса і, щоб надати йому більшого авторитету і більш прикрєпити його до школи, зробив його «консулом».

«З того часу, — каже Шевченко⁸⁷, — починається моє життя практичне. Перебування моє в школі було доволі не комфортабельне, — іронізує він далі. — Добре ще, коли траплялося, що хто вмере на селі, а то просто доводилося голодовати по кільки день».

Тарас знав тоді увесь Псалтир по пам'яті, читав його виразно, голосно і тямив, що людям подобається, коли над покійником читають виразно, голосно. Відав він і те, що читання над помершим Псалтиря було привілеєм дяків, а дяки часто замість себе посилали школярів. Нарешті, розумів, що дяк, людина п'яна, не завжди через підпиток спроможен читати Псалтир, значить, — охоче візьме його яко доброго читачу і посилатиме читати Псалтир. Згуртовавши все оце, бачимо, що Тарас, може, і з доброї волі пішов до дяка Богорського, щоб добувати собі мізерний заробіток.

⁸³ Цілинна земля.

⁸⁴ З того ж Прокопового листа.

⁸⁵ Поэмы и повести. — С. 664.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Ibidem.

Виразне і голосне читання Тарасове подобалося людям, його охоче кликали, де траплялася потреба читати Псалтир⁸⁸. І не було в селі поховано ні одного мреця, над яким Тарас не читав би Псалтиря⁸⁹. Коли було читання утомить хлопця, він, щоб швидше дочитати до краю, візьме, було, та на половині кафізми і почне «прийдіте поклонімося». Люде зараз христяться, б'ють поклони, а він тим часом, відвернувши від себе увагу слухачів, перегорне кільки аркушів не читаних⁹⁰. «За читання давали книш і копу грошей. Гроші

брав собі дяк, а Тарасові давав з них п'ятака на бублики. Раз якось за читання Псалтиря один селянин подаровав йому ремню на пришви, але дяк одібрав яко свою власність»⁹¹.

Заробіток Тарасів у дяка був дуже мізерний, а з того треба було одягатися і обуватися. Тим-то й нема нічого чудного, що хлопець «ходив звичайно в сірій дір'явій свитці; завжди в брудній сорочці, бо випрати було нікому, мачуха про його зовсім не дбала, а про шапку та чоботи і спомину не було ні влітку, ні зимою»⁹². Замість шапки він сам пошив собі щось таке, що походило на польську конфедератку⁹³. Коли траплялося, що він приходив в Зелену Діброву до сестри Катерини, так завжди босий, трохи не голий і з усякою нечистю в голові⁹⁴. Окрім одяжі, страшенно бідував він і на харчі. Богорський, звісно, п'ючи та гуляючи з Оксаною, й не гадав про їжу задля свого «консула». «Консульство», хоч і поліпшувало трохи матеріальний побут хлопця, зате ж вельми псовало його морально. Головним обов'язком «консула» було сікти школярів різками; тим-то школярі, щоб прихилити до себе ласку «консула» і щоб він під годину екзекуції не дуже боляче бив різками, приносили йому гостинці. Тарас зробився страшенним хабарником.

⁸⁸ Киев[ский] телегр[аф]. — 1875. — № 25.

⁸⁹ Поэмы и повести. — С. 665.

⁹⁰ Киев[ский] телегр[аф]. — 1875 — № 25.

⁹¹ Поэмы и повести. — С. 665.

⁹² Ibidem.

⁹³ Основа. — 1862. — Кн. III. — [С. 8].

⁹⁴ Киев[ская] стар[ина]. — 1882. — Кн. IX. — [С. 562]. Замітка П. Лебединцова. [«Тарас Григорьевич Шевченко. Некоторые дополнения и поправки к его биографии»].

Хто приносив йому більше дарунків, тому він менш різок давав; одну чи дві і то злегенька, та хватаючись швидче перечитати четверту заповідь; а хто приносив мало або зовсім не приносив хабаря, того бив боляче, читаючи повагом та зупиняючись: «Помни... день... суб... ботній»⁹⁵.

Школярів в школі було небагацько; через те самими хабарями не можна було прохарчуватися і «консул», голодуючи, мусив пускатися на інший «промисел»: він крав курей, гусей, поросят і серед ночі варив собі юшку отам в печері на Пединівській могилі. Кирилівці, помітивши, що в печері часом вночі горить огонь, почали гадати, що в печері поселилася «нечиста сила», і прохали попа вигнати чортяку. Піп, взявши громаду, пішов до печери,

вичитав молитви, окропив свяченою водою вхід в печеру і казав, щоб хто поліз туди та подивився, що там є. Ніхто не відважувався. Тоді люде скинулися і зібрали скільки там грошей, щоб заплатити тому, хто полізе в печеру. Охочим перш за всіх виступив Тарас; спершу громада не хотіла його пускати, жаль було, щоб там не знівечив його чортяка, а далі згодилися: «Нехай лізе, воно ще мале, до його нечиста сила не пристане». А Тарас і виду не подав, що він добре відає, що в печері тій чортяки нема, а є тільки кістки з покрадених їм птахів та поросят. Навпаки, він вдавав, що боїться лізти і казав, щоб до його прив'язали верьовку про всяк випадок: коли, мовляв, нечиста сила скоїть над ним в печері що непевне, так буде принаймні яким робом витягти його. Люде послухалися, вволили його волю, і він на прив'язі поліз в печеру; там поприбирав сліди свого куховарства і виліз назад в доброму гаразді,повідаючи, що в печері жодного чортяки нема. От і заробив гроші»⁹⁶.

⁹⁵ Чалый М. К. Жизнь и произведения Шевченка. — С 13

⁹⁶ Киевский телегр[аф]. — 1875. — № 25 — звістки, подані Козачковським. Коли сей факт дійсне був, так не можна мені гадати, щоб той піп, що кропив печеру, був о. Кошиць, бо він був чоловік доволі освічений і не пішов би потурати забобонам темного люду. Але другий піп Іван Нестеровський, може, і спроможен був се вчинити, бо був чоловік майже без освіти: вся освіта його була в тому, що він у батька свого, попа в селі Копончах Черкаського] пов[іту] «изучился российской грамоте и цифирному уставу». (Див.: «Клировые ведомости» з Кирилов[ської] церкви)

«Консульство» одначе не убезпечало самого Тараса від різок з рук Богорського, людини не тільки п'яної, але і жорстокої; до того ж, можна гадати, що проти його мстива мачуха під'юджувала дяка. «Тарас, як розповів П. П. Шевченко був язикатий, мовчати не вмів; бачив, що мачуха поводитьсь недобре, його не любить, лютує на його... він дорікав їй, що вона гуляє з дяком, а вона цьковала на його дяка. Вона і била його». Мусив він з хати тікати до школи, а в школі дяк б'є... треба знов тікати. Було так, що «доки дяк у Оксани п'є, доти Тарас у школі; дяк до школи, а Тарас в кущі, в калину до Желеха. Часом цілий день, а то й два ховається в кущах від мачухи да від дяка. Тоді сестра Ірина, як піде в яр по воду, то й однесе йому хліба, а то було і сам він підкрадеться до хати, а Ірина нишком винесе йому попоїсти»⁹⁷.

Дід Тарасів Іван стратив нарешті терпець з Оксаною. Брат Тарасів Микита навчився стельмаховати і «дійшов до зросту»; дід оженив його, гадаючи, що Оксана схаменеться і не бештоватиме з дяком⁹⁸.

Тим часом Тарасові з того ліпше не стало; дяк Богорський почав ще більш пиячити з своїм приятелем Іоною Лимарем. Вертаючи з читання Псалтиря, Тарас трохи що не завжди заставав в школі і Богорського, і Лимаря «мертвецьки п'яними»⁹⁹. Звісно, чим більш запивав Богорський, тим більш бив і школярів, і Тараса. Безглузда причепистість дякова зробила школярів у відносинах до нього — лукавими і мстивими. За всякої зручної нагоди школярі обдурювали свого учителя і чинили йому які тільки спроможно було пакості. «Оцей деспот, — каже Тарас, — в моєму серці закоренив на цілий мій вік глибоку огидливість до всякого надсильства чоловіка над чоловіком. Моє дитяче серце міліони разів було ображене отим нащадком деспотичних семинарій і я скінчив на тому, на чому звичайно спиняються люде беззахисні, у яких порвався терпець. Раз якось, вернувшись у школу, Тарас побачив, що Богорський — п'яний без пам'яті; тоді він ужив проти учителя власну останнього зброю — різки. Зв'язав його і вибив його різками, скільки стало дитячих сил і таким чином поквитовав з ним за його жорстокість. «З усіх позитків п'яниці дяка Тарас уважав за річ найкоштовнішу якусь книжечку з кунштниками, себто з гравірованими малюнками. Він не встояв проти спокуси забрати нишком ту книжечку і не вважав тієї крадіжкі за гріх; та серед ночі і втік з Кирилівки в Лисянку»¹⁰⁰.

Отож школою Богорського і скінчилася шкільна наука Тараса Шевченка¹⁰¹.

⁹⁷ З усного переказу Петра Павловича Шевченка та з листа Прокопа Микитовича Шевченка, писаного до мене [21] вересня р. 1893 [(ЛЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 9–10, зв.)].

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ Кобзар. — 1876. — С. XVII, автобіографія Шевченка.

¹⁰⁰ *Ibidem* і Правда — 1876 — [№ 1. — С. 24]. Споминки Варфоломея Шевченка.

¹⁰¹ Може бути, що суд Шевченків над Богорським і осуд за жорстокість трохи не помірний. Не на те, щоб виправдувати Богорського, а єдине на те, щоб нам можна було безсторонньо судити про його, мушу сказати от що. Богорський був попович з села Верещиків (нині в Звенигородському повіті). Учився в Київській духовній семінарії, та не скінчив там науки, а дійшовши до «середньої класи риторики» і повчившись в хорі архієрейському співам і церковній службі, пішов на 24 р. свого віку дяком в село Кирилівку — р. 1824. (Див.: «Клирові відомості» церкви Кирилівської). З сього знати, що він не вельми надився до науки і освіти. Зростав він і зріс, як і всі інші школярі усіх нижчих і середніх шкіл, на «березовій каші». В школах не тільки часу Богорського, але й геть пізніше, напр[иклад], з самого початку рр. 1860 навіть у світських гімназіях різка і взагалі бійка школярів так панувала, що педагоги не гадали навіть можливим — учити не

б'ючи. В ч. 73 урядового «Церковно-общественного вестника» на рік 1879 попалося мені яскраве свідоцтво того, як педагоги рр. 1830 — 1840 поводитися з школярами в духовних середніх школах. От наприклад, як ректор Лубенської [потім Полтавської] духовної школи, еромонах Полікарп Волосевич виховував школярів, призначених іти потім на села «добрими пастирями стад словесних». Школяр Дмитро Пославський раз якось не пішов до класи, говорячи, що у його хтось один чобіт украв. Ректор покликав на двір до свого рундука усіх школярів, які жили в одній з Пославським світлиці і велів усіх бити різками, допитуючись: хто вкрав чобіт? Ніхто на себе крадіжки не брав. «Та вже ж сам чобіт не втік, а хтось його да взяв! — гукнув отець ректор. — Я сіктому кожного з вас хоч по десять разів, а таки знайду виноватого». Почалася знову сікуція по черзі; чоловіка з десять вибили вдруге; тим часом хтось знайшов чобіт, схований самим Пославським. Тоді от[ець] ректор звелів покласти Пославського серед двору і бити його усім, хто був висіченим за той чобіт: кого висікли раз, той бив Пославського п'ятьома ударами, а кого двічі — той десятьома. Пославського ледві живого зняли з землі. Ще гірш Волосевич власними руками катовав бурсаків тройчаткою з сириці. Пуга та раз у раз мокла у його в горілці; вийняв він її з горілки тільки тоді, коли треба було якого школяра «похрестити». «Хрестив» тройчаткою отець ректор вельми часто і менш 20 ударів ніколи не давав. Збере було школярів до свого кабінету на репетицію і велить учитися. Сам сидить на канапі, тройчатка біля його, а бурсаки на підлозі. Іншим школярам от[ець] ректор казав задалегідь попристроювати свою одужу так, щоб вона не забирала часу на роздягання, коли доведеться тройчатці хазайновати по тілу. Ні один школяр, хоч би як добре він учився, не виходив з кабінетних репетицій, не покоштовавши з рук отця ректора тройчатки.

За 20 рр. після того, як відаємо з півурядового «Журнала для виховання» (1859, кн. IX), в Житомирській дитській гімназії, де вчилися діти майже само шляхти та урядників за р. 1858 з 600 гімназистів вибито різками 290. Чого ж, якої шкільної гуманності було сподіватися крепацьким дітям в сільській школі від годованця семінарських ченців! Уживання «Божої сльози» між бурсаками така звичайна річ, що й за нашого часу вона панує: тим паче панує горілка в архієрейських хорах. Таким чином, семінарія і не спроможна була виховати з Богорського нікого більш як не п'яницю-«педагога», у якого наука і різка були синоніми.

Не можна сказати, щоб і нині уживання різок і взагалі кара по тілу були навкі вже похоронені в сільських, найпаче «церковно-приходських» школах в Росії.

VI

Охота і кебета до малярства прокинулися у Тараса Шевченка ще малку. Де і на чому можна було, він виводив крейдою або вуглем свої «малюнки». Річ певна, що ще в школі і учителі, і товариші

школярі помітили за ним малярську кебету. Принаймні не можна було їм не помітити, бо як сам він каже ¹⁰²:

...Ще в школі
Таки в учителя дяка,
Гарненько вкраду п'ятака
(Бо я, було, трохи не голе,
Таке убоге), та й куплю
Паперу аркуш і зроблю
Маленьку книжечку; хрестами
І везерунками з квітками
Кругом листочки обведу,
Та й списую «Сковороду»
Або «Три царіє со дари».
Та — сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую, було, та плачу.

Тарасові малюнки, що робив він, коли був у школі у Богорського, були «коні і москалі, намальовані на грубому папері сірому». Варфоломій Шевченко ¹⁰³ бачив їх поприліплюваними на стіні в хаті Гончаренка, шкільного Тарасового товариша. Перебуваючи у Богорського, Тарас спізнався з малярами з сусідніх сіл: Хлипнівки, Тарасівни і Лисянки ¹⁰⁴. Опріч великої природної охоти, до малярства вабилу Шевченка ще й те, що малярський заробіток, здавалося йому, дасть хліб. Навіть геть пізніше, вже на віку підтопаному, Тарас був тієї думки, що «живопись його професія, його хліб насущний» ¹⁰⁵. Тим-то, покинувши Богорського, він пішов у Лисянку до маляра-дякона, щоб у його вчитися малярству. Дякон ¹⁰⁶ прийняв його, одначе небавом спостеріг він, що дякон в своєму поведженню, звичаях і правилах мало чим відрізняється від Богорського.

¹⁰² Кобзар. — 1876. — Т. II. — С. 105.

¹⁰³ Правда. — 1876. — [№ 1]. — С 24.

¹⁰⁴ Киев[ская] стар[ина]. — 1882. — Кн. IX. — [С. 562].

¹⁰⁵ Кобзар. — Т. III (Записки). — С. 40. ([Запис від 1 лип. 1897 р.]).

¹⁰⁶ Дияконами тоді у Лисянці були в Михайлівській церкві Климент Яроцький, а в Вознесенській Микита Ковальський. (З клірових відомостей).

Тарас три дні терпеливо носив відрами воду з річки Тікича на гору та на залізному листі розтирав краску мідянку. Се був іспит, і Шевченко не забував про його ніколи.

Переїздячи після того літ через 18 Лисянку, Тарас «довго шукав очима в лісі лисянських груш та яблонь давно і добре відомий йому домок отця диякона Єфрема¹⁰⁷, у котрого, каже він, я давно колись брав першу науку малярства. От[ець] Єфрем, щоб довідатись, чи є у мене хист до сього хитрого діла, загадав мені на залізному листі терти якусь чорнобуру краску. Багацько після того зазнав я дечого, але ніщо так не врзалося до мене в пам'ять, як оцей перший іспит простосердий».

Іспит, очевидно, був нелегкий, бо на четвертий день перебування у лисянського маляра терпець порвався у Тараса; він покинув Лисянку і пішов в село Тарасівку до дяка-маляра, що вславився на цілу околицю мальованням великомученика Микити та Івана Воїна¹⁰⁸. «От до сього Апелеса вдався я, — каже Тарас, — твердо ставши на тому, щоб перетерпіти усі прикrostи, які, здавалося мені, неминуче з'єднані з наукою. Загарливо бажав я перейняти у того дяка-маляра хоч частину його штуки малярської. Овва! Апелес уважно подивився на долоню моєї лівши і прикмака відмовив, сказавши, що у мене ні до чого нема кебети, ні до шевства, ні навіть до бондарства»¹⁰⁹. Вже ж зациміло на серці у Тараса з такого присуду, та ще з присуду такого авторитетного маляра. Надія зробитися коли-небудь «хоч абияким малярем» пропала була у його. Зажурений і приголомшений невдачею, вернувся він у Кирилівку під батьківську стріху. Тяжко було йому вертатися ще й тому, що перед ним знов оживали сварки та лайки з мачухою та з дітьми її; але ж що діяти! більш нікуди було хилитися.

Тарас, вернувшись в Кирилівку, перейнявся думкою «стати пастирем стад непорочних», попросту — зробитися пастухом громадської череди, та, «ходячи за чередою, читати свою любу, украдену у Богорського книжку з кунштниками». Але, каже він в своїй автобіографії¹¹⁰, і се мені не вдалося. Не вдалося, мабуть, назавжди тільки, а якийсь недовгий час він таки спробував пастуховати. Сам він в своїх віршах каже: «Мені тринадцятий минав» (так воно й приводиться саме на р. 1827), «я пас ягнята за селом».

¹⁰⁷ Ймення, очевидно, переінакшені. Див.: Поэмы и повести..., с. 448.

¹⁰⁸ Кобзар. — 1876. — Т. 1. — С. XVIII.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Ibidem.

Та й старі кирилівці Бондаренко і Петро П[авлович] Шевченко пригадували, що Тарас «брався таки і за підпасача»¹¹¹. Звісно, нічого було й гадати, щоб пастухом череди зробився той, кого природа,

наділивши так щедро дарами духовими, призначила бути великим пастирем України і її слова і за оці «овці» положити душу свою.

Вигнавши череду навзлісся, чи що, річ певна, Тарас по самій природі своїй невдатен і не спроможен був пильно доглядати за нею: він поринав у книжку з кунштниками або, лежачи під розлогою вербою в холодку, оглядував синє небо, зелену рівнину, ширяв думками понад землею і «любо йому ставало, неначе у Бога»¹¹². А череда тим часом розходилася на всі боки. Не без того, мабуть, було, що з недогляду яка-будь скотина з череди вскочить у спаш, інша заблудиться. Людям клопіт! Одно слово, Тарас показався «до пастирства стад непорочних» зовсім недотепним. Мабуть, «пастиреву» увагу його, неминуче потрібну біля череди, чимало псовало і перше його, звісно, дитяче цілком, кохання якоїсь кучерявої Оксани (Коваленко О. С. — *Ред.*). З нею, каже він:

Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
І говорили, що колись
Одружимо їх Не вгадали!
Старі зарані повмирали,
А ми малими розійшлись.
Та вже й не сходились ніколи¹¹³.

¹¹¹ З усних переказів.

¹¹² Кобзар. — 1876. — Т. II. — С. 110.

¹¹³ *Ibidem.* — Т. I. — С. 245.

Можна гадати (але тільки гадати), що ота Оксана — і була та сама дівчина, що беручи плоскінь, почувла, як Тарас плаче біля череди. Тоді ото, як він за селом пас ягнята йому...

Так любо, любо стало
Неначе в Бога,
Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу і не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось,
І сонце гріло, не пекло.

Але небавом вражіння і почуття перемінилися. Тарасові здалося, що

Село почорніло,
Боже небо голубеє
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята;
Обернувся я на хати,
Нема в мене хати,
Не дав мені Бог нічого!
І хлинули сльози.
Тоді ото та дівчина
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала.
Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади...
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води ¹¹⁴.

¹¹⁴ Ibidem. — Т. II. — С. 111.

З того кохання нічого не вийшло. Але першого кохання, як і перших сліз, видавлених кривдою та несправедливістю, — такі люде, як Шевченко, довіку не забувають. Не забув і Тарас своєї Оксани. Героїню ліпшої своєї поеми «Гайдамаки» він назвав Оксаною. А вже ж річ звичайна, що письменники, найпаче поети, ліпшим і більш любленим діячам своїх творів дають імення таких людей реальних, які найбільш подобалися їм і які в серці їх лишили добрі вражіння і спомини. Минуло після отієї сцени біля ягнят більш, може, 25 років, і Шевченко згадав знов Оксану і каже, перебуваючи в далекій чужині:

А я так мало-небагато
Благав у Бога — тільки хату,
Одну хатиночку в гаю
Та дві тополі біля неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку, щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри! ¹¹⁵

Минуло літ з десять після написання оцього вірша: скоро Тарас приїхав до рідного села, перед ним воскрес образ Оксани. «Чи жива ота Оксана кучерява, що з нами гралася колись?» — питає він у брата. А брат на те йому...

Помандровала
Ота Оксаночка в поход
За москалями та й пропала.
Вернулась, правда, через год,
Та що з того? з байстрам вернулась,
Острижена...
Занапастилась, одуріла...
А що за дівчина була,
Так-так що краля! ¹¹⁶

¹¹⁵ Ibidem. — [Т. II. — С. 150].

¹¹⁶ Ibidem. — [Т. I. — С. 236].

VII

Після отого невдатного «пастирства» Тарасового брат його Микита взявся привчити його до хліборобства або до стельмаства; а дід Іван, щоб спекатися щоденної сварки своїх внуків з мачухою їх і з дітьми її, прогнав її в Моринці, бо бачив, що вона все гірше та гірше п'є та гуляє з дяком; «Ди, — каже, — на grunt свого першого чоловіка Терещенка». Степана її віддали в москалі. Тоді усім получшало. Йосип служив у скарбу, Ярина побралася, дід Іван узяв та й собі оженився: узяв Маловіківну з Сухині ¹¹⁷.

¹¹⁷ З листа Прокопа Шевченка [(ЛЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 10)], по переказу старого Петра Павл[овича] Шевченка. Діду Івану тоді було більш 80 літ, бо в «Исповед[альной] росписи» 1809 [р.] стоїть йому 64 роки. Побрався він втретє, «і Маловіківна та теж бралася втретє: вперше була за Моргуном, вдруге за Денисенком, а втретє — ото за дідом Іваном».

Не брався Тарас ні до хліборобства, ні до стельмаства; жодної охоти не було у його ні волів поганяти, ні на стелюзі з стругом працювати. Покине, було, волів в полі та й піде блукати по ярах та по гаях. Часом, було, піде до сестри Катерини в Зелену Діброву. Сюди ходив він не шляхом, «а манівцями понад дібровою, через Гарбузів яр, через левади та могилками. Прийде, було, сяде на лаві та й мов-

чить; нічого в світі у його не допитаєшся: чи його прогнали, чи його били, чи їсти йому не давали. Раз якось прийшов та так грудочкою упав на лаві і заснув. Катерина зазирнула йому в голову, а там аж кишить нечисть. Ніхто тоді не сподівався з його чоловіка»¹¹⁸.

Невдовзі покинув Тарас батьківську хату і науку у Микити і пішов наймитом до кириловського попа Григорія Кошиці¹¹⁹. Тут він і коней доглядав, і за погонича їздив, і за буфетчика правив, перемивав посуду, чистив ножі і виделки, топив груби і т. ін. Спершу жив він без плати, а потім платили йому, але не більш як три рублі на рік. З сином Кошиці Ясем він їздив часом в Богуслав, возив його туди в школу; траплялося, посилали його й на ярмарки за покупками. У Кошиці був добрий сад; він посилав Тараса в Бурти і в Шполу продавати сливи і т. ін. Увечері, коли не було роботи, Тарас читав Псалтир, або Життя святих. Часом він мальовав вуглем на коморі або на стайні; мальовав півнів, людей, церкви. Взагалі, у Кошиців йому жити було не зле. Кошиці були люде хороші; от[ець] Григорій був трохи скупий, але чоловік розумний, розсудливий і гуманний; а попадя його, так на предиво, людина добра. Жили вони не вбого і патріархально. Коли не траплялося гостей, піп і попадя перебували в пекарні укупі з слугами; тут же містився і Шевченко. Пекарня була простора і чиста. Ніхто тут Тараса не кривдив. Одначе поривання, незрозумілі тоді задля його, тягли його несвідомо кудись інде і не давали йому привичаїтися, як треба, до господарства. От[ець] Григорій і його паніматка не помічали за Тарасом охоти пильно братися до свого діла і перейнялися думкою» «що він ледащо, що до жодного діла господарського хисту у його нема»¹²⁰.

¹¹⁸ Киев[ская] стар[ина]. — 1887. — [Кн. XI]. — С. 565–566.

¹¹⁹ Кошиця. — *Ред.*

¹²⁰ Киев[ская] стар[ина]. — 1882. — Кн. IX. — С. 563 і 1887. — [Кн. XI]. — С. 565–567.

Нам очевидно, що ні добрість Кошиців, ні прихильність їх, ні робота коло їх добра і худоби не спроможні були задовольнити духовні змагання Тарасової природи. Та змагань тих ніхто й не бачив і не помічав; нікому й на думку не впало спостерігати душу його, зазирнути, що там діється? Ніхто не подумав довідатися, що саме надить паробка? Яка сила і куди його тягне? А прокинесь така думка в отця Кошиці, він би зрозумів, що Тараса тягне несвідомо до світу, до науки, найпаче до малярської палітри та до пензля, за якими маячив Тарасові ідеал в постаті «хоч абиякого маляра».

Не вістен я запевне, чи довго пробув Тарас у Кошиців? На мою думку, не більш году ¹²¹ Подяковавши їм за хліб-сіть, він подався в село Хлипнівку, що славилася тоді своїми малярами. Тут вдався він до одного з них, просячи взяти його в науку. Хлипнівський маляр не зразу згодився: знати, що він не ворожив по хіромантиці, як тарасівський Апе лес, а вимагав досвіду реального. Два тижні держав він Шевченка на іспиті, доки запевнився, що у паробка є і кебета, і велика охота до малярства; він ладен був охоче взяти Тараса в науку, але ж тут спіткалася така перешкода, що не дала йому справити свого бажання; стала поперек дороги Шевченкові і зробила великий вплив на все останнє життя Тарасове. Маляр віддав, що Шевченко крепак; бачив, що він такого вже віку, що затого поженуть його на звичайну панщину. Значить, на те, щоб взяти його в науку, неминуче треба панського дозволу. Без сього обережний маляр не відважився прийняти Шевченка. Він жахався, щоб, взявши без дозволу, не вскочити в халепу, не зробитися «пристанодержателем»; а за «пристанодержательство» ¹²² була тоді вельми велика кара. Маляр порадив Тарасові піти в Вільшану, добути там панський дозвіл на папері і тоді вже приходити до його в науку.

Шевченків пан Василь Енгельгардт тоді був вже вельми старий і доживав свого віку у Вільшаній. Добрами його правив якийсь Дмитренко, а помічником у його Іван Димовський (поляк). Тарас послушався малярової поради і пішов у Вільшану. Тим часом дід його Іван прохав Димовського, щоб Тараса взяли до двору ¹²³.

¹²¹ От Лобода [(Лебединцев Ф. Г.)] каже (Киев[ская] стар[ина] 1887. — [Кн. XII]. — С. [565–567]), що Шевченко жив у Кошиців 2–3 роки, але се — річ не певна. Жодним чином такого часу вивести не можна. Лобода оповів з чужого голосу, і споминки його не мають характеру фактичної певності.

¹²² «Пристанодержательство» — термін правничий, визначав передержування кого-будь з панських крепаків утікачів або взагалі без панського дозволу.

¹²³ Усний переказ Петра П[авловича] Шевченка. Ю. Д. Талько-Гриневич [Гринцевич. — Ред.] повідав (Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. IX. — [С. 763]), що Димовський був управителем в Енгельгардта. Про сього Димовського згадує і Тарас: просячи брата свого Микиту в листі 2 березія р. 1840 поклонитися йому (Киевская старина. — 1891. — Кн. II. — [С. 212]).

Таким чином, могло бути, що Димовський, перш ніж Тарас прийшов до Дмитренка, говорив з останнім про його і розповів про його те, що саме чув од діда Івана. Тоді воно не буде нічого чудного в тому, що Дмитренко — така велика особа про крепаків — зацікавився Тарасом і, коли останній прийшов в Вільшану, побажав оче-

висто подивитися на його і розпитати його. А вже ж розпитуючи, не можна було йому не спостерегти, що оцей обірванець Шевченко — паробіка гострий, похіпний, меткий і своїм розвитком видається над ровесниками-крепаками. А Дмитренкові тоді саме треба було таких розторопних хлопців. Енгельгардтів син Павло, що був тоді полковником імператорської гвардії, звелів набрати задля його з дотепних хлопців-крепаків теж «гвардію» козачків, кухарів і т. ін. слуг. Дмитренкові здалося, що обірванець сирота, Тарас Шевченко, саме і єсть один з таких пожаданих некрутів до панської «гвардії». Не дав він Тарасові дозволу йти в науку до маляра, а звелів йому зіставатися у Вільшаній при пекарні його і навчатися куховарству у куховара.

І от Тарас з «пастиря стад непорочних» та з попівського попихача зовсім несподівано попав в панську пекарню і став кухарчам; скинув брудну сорочку, діряву свитку; скинув шапку, ніби конфедератку, і мусив одягтися в демикотонову куртку і працювати в пекарні під кермою куховаря.

Сталося се р. 1829, коли Тарасові йшов шістнадцятий рік.

Нам не трудно вгадати, що діялося тоді на душі у Тараса Григоровича, яка хмара журби та суму обгорнула йому голову і серце! Вже ж йому здавалося, що тепер навіки пропала ясна надія його зробитися «хоч абияким малярем». А вона, здавалося йому, була вже так недалеко: дав би тільки Дмитренко дозвіл! Овва! Тепер демикотонова куртка навіки загородила дорогу до хлипівського маляра. І Тарас, що звик жити і досі жив на волі, на просторі, по уподобі вештався з села до села, тепер, опинившись в пекарні кухарчам, певне, почував себе, наче на приколні; почував те, що почувало б молоде орленя, приборкане і зачинене в клітці! Не можна було тепер йому не жалковати за тим «раєм», що вживався йому, коли він пас овечок за селом.

Задля людей, наділених огнем вищого дару Божого, — *воля*, хоч би тільки й на полі біля ягнят, здається раюванням, коли її прирівняти до сидіння в панській прихожій або в пекарні над полосканням панської посуду. В полі — *воля* духу; в панських прихожих задля слуг раз у раз є пильновання і невпинне чатування панського голосу. Не можна не гадати, щоб Дмитренкова «конфірмація» не оповила Тарасової душі густою журбою та скорботою безнадійності. Але ж проти волі панської він цілком не спроможен був боротися. Він був крепак, невольник німий, безправний; мусив коритися панській волі, підлягати їй, хоч вона була перекірливо супротилежна його власній волі і бажанню.

Отоді-то, гадаю я, в думках Тарасових не можна було не прокинутися споминкам про тих гайдамаків, що з невеликим п'ятдесят

років назад буяли і в Вільшаній, і скрізь по околицях Кирилівки. Про тих гайдамаків і про гайдамаччину доводилося Тарасові чимало чути від діда Івана, а може, і від інших старіших людей. Дід Іван, як се казав Тарас Броніславу Залеському¹²⁴, сам був в гайдамаках; сам був свідком кривавих подій Коліївщини р. 1768, тоді Йванові було не більш як 25–26 літ; і, може, справді, він, як повідано в книзі д. Чалого¹²⁵, «особисто знав головних діячів отієї кривавої драми. Значить, у діда Йвана було що розказувати про те, «як Залізняк, Гонта з свяченим гуляв»¹²⁶, за що і «як Залізняк і Гонта ляхів покарав». Розказувати про се своїм дітям і внукам Іван охоче розказував, а Тарас охоче і уважно слухав його, і на молоду, перейнятливу душу його оповідання дідові про гайдамаків і події їх робили глибоке вражіння.

Додам до речі, що, по переказу старих Петра Т[рохимовича] Шевченка і Бондаренка, Тарас дуже любив народні пісні, знав їх «силу без ліку» і переймав з одного разу: «...аби де почув яку нову пісню, так і перейме її на голос і всю її знає».

¹²⁴ Rocznik Towarzystw[a] historyczn[o]-literack[iego] w Paryżu. [Rok 1866, Paryż]. — 1867. — С. 96 — і Листочки до вінка на могилу Шевченка, с. 45.

¹²⁵ Жизнь и произведения Шевченка. — Львів, 1890. — С. 16.

¹²⁶ Кобзар. — 1876. — Т. I. — С. 127–128.

¹²⁷ Жизнь и произведения [Шевченка]. — Ibidem.

VIII

Кинувши тепер загальним поглядом на увесь дитинний вік Тараса Шевченка, не можна нам не перейнятися глибоким вражінням і сумною думкою! Ледві чи можна вказати якого іншого ще великого поета, щоб у його був такий сумний, безрадісний, так скорботно охмарений вік дитинний, який був у нашого генія слова. Крепацька неволя вкупі з великими злиднями, сирітство, сварка, бійка, тяжке і неспра ведливе катовання; пекло в родині і в хаті... брудна сорочка, дірява свитина; ноги босі; голова і влітку і зимою не прикрита і повна нечисті... Голодовання і різки у дяка в школі; носіння відрами води на гору... Усе, що приголомшує лю дей, що знищує, нівечить у людей поривання до світа, до добра, до любові чоловіка яко брата; усе, що тушить, заливає святий огонь вищого дару, — усе оце немов навмисне згуртовалося в одну густу, аж темну, хмару і впало на Тараса Шевченка під час найліпшої доби віку людського, під час його віку дитинного. Усе, що обурює чоловіка проти людей, що озвірює

і заскоринює серце, що сплоджує почуття ненависті й мстивості, — все оце наче туман осінній огортало дитинний вік Тарасів. Одначе такі лиходійні умови життя щоденного не підбивають під себе Тараса, він не підлягає; несвідомо і свідомо, як уміє і як спроможно йому, він з ними бореться. Він рветься з темного льоху неволі й темноти; він шукає хоч маленьку щілинку світа в соціально-моральній темряві. Вбачаючи його святі поривання і боротьбу, ми ще гірш сумуємо і вболіваємо серцем, що навкру ги його не бачимо ніже єдиної поради, підмоги і підпори. Хоч би тобі один ясний промінь того сонця ласки, поради і запомоги людської, що гріє серце, бадьорить дух, надає енергії, віри в надію та веде к світу! Нема сього нічого. Сама неволя та темрява, темрява та неволя. Нехай вже маса, зневолена і зубожена, не спроможна була спостерегти іскри того «огню святого», що, жевріючи в Тарасовій природі, «дожидав рук твердих та смілих», так би й не диво було, і жаль не брав би, а то бачимо, що й людина освічена, добра, як Григ[орій] Кошиця, — і той не спостеріг, які високі дари Божі носило в собі те «ледащо», що наймитовало у його за попихача. Раз, єдиний тільки раз за увесь дитинний вік блиснув був Тарасові промінь надії з хати хлип нівського маляра, але крепацтво рукою Дмитренка поспі шило швидше затулити той промінь курткою панського кухарчати.

Отже, усі оці занадто лихі умови й обставини не зламали Тарасової природи. Сказано: «жива душа поета». Хто ж його зберіг нам? З людей єдине тільки сестра його Катерина, «його нянька ніжна, терпелива», доглядала його, доки не пішла заміж в Зелену, та й вона «не сподівалася, щоб з його вийшов коли чоловік». Опріч Катерини, ніхто. Зростаючи, Тарас «хилився ні до кого». Ніхто з людей не дав йому нічого, а не взяли люде у його тільки того, чого не спроможні були взяти. Оборонителем, хранителем Тараса, дба хою його стала сама тільки природа його духова та природа околишня. Остання гріла і пестила йому серце і душу; вона будила і годовала допитливий мозок; вона наповала його фантазію і вигодовувала увесь його організм духово-моральний. Вплив блакитного, зорями мережаного неба та срібловидого місяця; чарівна краса навкруги: сад, долина, байрак, гори, став — от хто разом з Псалтирем та з народною піснею були батьками, що зростили Тарасів дух! Тепер, знаючи умови і обставини, за якими перейшло перших 15 років Шевченкового віку, не можна не дивоватися незвичайно міцній його природі. Ніщо не спроможне було вияловити йому серце, виснажити йому душу, заморозити — сковати кригою егоїзму. Не можна не дивоватися потужній силі організму, що, виніши на собі стільки лиха тяжкого, зберіг в собі свіже почуття і до краси природи, і до життя народного.

З сього знати, яка то глибочезна криниця любові і гуманності була в серці Тараса Шевченка! І що б спромігся дати людям такий потужний організм, коли б люде дали були йому інші умови віку дитинного! Замість ясної годинної молодості люде та «право» крпацьке дали Тарасові ту молодість, що, як справедливо мовив він ¹²⁸, «пролізла — проминула в неволі, в злиднях, в темноті та в приниженню».

¹²⁸ Поэмы и повести. — С. 665.

ПАРУБОЦЬКИЙ ВІК ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ДО ВИКУПУ З КРЕПАЦТВА (1829 — 1838)

І скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини...
...Де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.

Шевченко

I

Отой Дмитренко, що правив з Ольшаної добрами Енгельгардта, взявши Шевченка на 16 році його віку до гурту челяді панської, невідомо з якої речі гадав зробити з його куховара і повернув його до пекарні навчатися куховарству. Звісно, се була тільки спроба, щоб, перш ніж виряджати хлопця до панського двору, подивитися, чи є у його кебета до штуки кулінарної. А вже ж коли б стало знати, що з нашого кобзаря вийде добрий кухар, тоді б, певна річ, його віддали б в науку деінде, чи в Варшаві, чи що; бо Енгельгардт був великий пан й кухаря про його треба було неабиякого.

Таким чином, недавнє пастуша, одягнене тепер в демикотонову куртку, опинилося в науці у Дмитренкового куховара. Куховарство теж має свою систему і свою азбуку. Азбукою сією для Тараса було — вибирати попіл з печі, носити дрова, виносити помії. У маляра він чистив би палітру, мив би пензлі і щітки, а на пекарні чистив пристрої куховарські — каструлі, ножі, сковороди, перемивав посуду. Нема що й казати, що нова, зовсім не сподівана для Тараса професія не вабила його до себе, не спроможна вона була знівечити в душі його поривання до малярства, викоренити в його серці несвідоме ще тоді йому почуття потреби світа. Нова професія, не відповідаючи його кебеті і вдачі, стояла перед ним парканом, що загороджував йому стежку до своєї любленої мети — зробитися малярем. Тарас се тямив, а ще більш — почував. Але не можна було йому не тямити й того, що проти волі панської нічого не вдієш... Покинути Дмит-/61/ренка і пекарню? Утікти? Добре! Але ж — де

дітися, куди притулитися, куди сховатися?.. Хто прийме волоцюгу без паспорта?.. Навкруги скрізь те саме: панство, крѣпацтво та неволя! Про степи, про Кубань — хоч Тарас, може, й чув, так то ж далекий світ! Доки туди доплентаєшся, тебе десять разів спинять десь на дорозі, яко волоцюгу «безпаспортного»... Тоді що?.. Ноги в пута, руки назад і етапом до «владельца» в Ольшану, а тут вже неминуче різки, а то, може, й «лоб!» В москалі?.. Ні! тікати не рука! Та нехай би і втік куди далеко, так з чого ж він житиме? До роботи звичайної він не пристане, бо він її не вміє і вона його не тягне... От коли б до маляра... Але ж жоден маляр без паспорта не прийме; а паспорта нема... Нема й другої ради, як нудитися в пекарні, тихцем покоритися панській волі та крѣпацькій долі... Так не така ж у Тараса вдача була, щоб коритися, немов віл той в ярмі! Та й не легко йому, трудно було коритися: благородний дар високих талантів ворувив йому душу; хлипнівський дякон-маляр бентежив йому серце; дим і чад пекарні не спроможні були заступити надію зробитися «хоч абияким малярем». Дмитренко і пекарня хоч і приголомшили ту надію, але не викоренили її і, певна річ, Тарас марив нею; вона зоріла йому на обрії життя, миготіла десь — хоч далеко-предалеко, так далеко, що хлопець не спроможен був сказати собі, де вона зоріє.

У таких людей, як Тарас, хоч би як вони не корилися, хоч би як не підлягали волі гнобителів людського життя і духу, довіку не зникне та підойма до світа і волі, якою наділила їх природа. Природа — се сам Бог! В які пута її не куй, хоч в які тюрми її не муруй, а вона, чи сьак, чи інак, змагатиметься за своє право людське — і до останньої спромоги протестуватиме за право жити по власній волі, відповідно своєму призначенню, аби тільки не шкодячи життю інших. Так було і з Шевченком; та інакше і бути не могло з людиною, що носила в собі величезну силу поривання до світа і волі. І хоч як багацько притерпів Тарас, а таки вийшов з ярма на волю, з темного льоху на світ Божий. Енергія світа завсїгди непомірно міцніша за енергію темноти.

Де тільки можна було і які тільки траплялися, — Тарас збирав собі до гурту малюнки. Малюнки ті були, вже ж пак, не які більш, як так звані «лубошні», «суздальської школи», незграбної праці російських «богомазів». Їх назбиралося у Тараса чимало, і вони не давали спокою його молодій душі, стояли йому спокуюсою. Скоро траплялася хоч трохи зручна часиночка, Тарас кидав свої, часом недочищені, сковороди і каструлі, покидав пекарню, йшов в сад і там на деревах та на кущах розвішував свою колекцію, любував з своєї галереї малюнків, придбаних інколи «нишком-тишком». Один з біографів Шевченкових повідав, що коли траплялося, що який

малюнок вельми вже подобався Тарасові, а придбати його бракувало купила, Тарас купив його «так»... Основа такої звістки, як се відомо, взята з автобіографії поета і річ цілком можлива. Сам Тарас признався нам, що він не спроможен був устоювати проти спокуси придбати собі «нишком-тишком» яку річ чи потрібну в малярстві, чи тільки таку, що нагадувала про малярство: «Ще в учителя-дяка, було, украду «п'ятака», куплю паперу, книжечку зроблю та й списую Сковороду¹²⁹. А кидаючи свого учителя-дяка, Тарас не встояв проти спокуси украсти якусь книжечку з гравірованими малюнками. До того ж треба сказати, що у таких натур, як Тарас, звичайно, буває так, що коли зайнялося яке поривання духа, вони доти не вгамовуються, аж доки або не вдовольнують бажання того загарливого, або не запевняться, що вдовольнити його нема жодної можливості. Раюючи та разом з тим і сумуючи в своїй галереї, Тарас брався за олівець і списував сей чи той малюнок. Інколи він так поринав в оглядування своєї колекції або в списування, що зовсім забував про пекарню і про свої обов'язки до неї, забував про невичищену або недочищену посуду; сидить, було, собі в саду, аж доки грізний голос куховара та кого іншого з челяді не покличе його до пекарні. І вже ж дурно не минали йому такі відлучки з пекарні: за них не раз траплялося йому покоштувати з куховарських рук коли не «чубкової», так «духопелика», а то й лозини.

¹²⁹ [Кобзар. — 1876. — Т. 1.]

Не відомо, який час Тарас перебував на іспиті в Вільшаній? Певна річ, що не більш за півроку; бо Дмитренко взяв його на весні, а під кінець осені того ж року (1829) бачимо його вже в Вільні.

З іспиту того Дмитренко спостеріг тільки свою помилку, побачивши, що для кулінарної штуки Шевченкові бракує кебети. Але ж Тарас хлопець меткий, розвинений і взагалі дотепний; через те Дмитренко, виряджаючи Тараса в гурті з іншими крепацькими дітьми до панського двору, атестував його, більш відповідно Тарасовому хисту, вдат ним на маляра покойового. Нагадаймо собі, що великі пани того часу держали у себе з власних крепаків не тільки слуг і майстрів, а навіть музик, співаків і акторів. Власні — з крепаків — хори, оркестри, театр, навіть балет були за річ звичайну не тільки на Правобережній, але й на Лівобережній Україні: от хоч би у Трощинського була трупа з крепаків; у Скоропадського хор і оркестр; у Галагана — концерти крепаків, та ще й з неабиякими солістами.

II

Дідич Вільшаної, Кирилівки і ін. Павло Енгельгардт, хоч і був на службі в імператорській гвардії, але більш за все він перебував у Вільні, і жодним чином не можна його брати яко москаля, ледві чи був він і тим, що за нашого часу зоветься «общеруссом», або «истиннорусским» чоловіком. Павло Енгельгардт був коли не зразок, так, в усякому разі, значний репрезентант тієї «мозаїки», що за нашого часу аж кишить її по Україні. З батьків — ніби німець; віри православної; з мови — або поляк, або француз; а служби — «верноподданный» офіцер російський; звичаями — космополіт-дука, пан; яко дідич — володар українських «душ» на українській землі; душею і поведженням з народом і взагалі з людьми, яких вважав нижче за себе, пиндючна «животина в торжковських пантофлях»¹³⁰, а з вищими — «амфібія», як мовив про його Брюллов; взагалі ж — «пан як пан». Одначе ж, коли зазирнути на саме дно цієї «мозаїки», коли брати обставини щоденного звичайного життя родинного і громадського, так спостережемо, що в Енгельгардта було найбільш звичаїв, прищеплених польською культурою і цивілізацією: спостережемо в йому ополяченого «русского немца». Усі впливові обставини того часу були округи його такі, що не тільки сприяли, а навіть вимагали ополячення. Тоді ледві минуло тридцять літ з того часу, як *безправ'я* маси народної звалило Польщу в могилу, викопану руками панів польських, і Правобережна Україна відійшла до Росії.

¹³⁰ Художник. — С. 19 [(Кобзар. — Т. III)].

Одначе ж правобережне панство через те не перестало бути панством польським і жити, як і до того жило, культурою і цивілізацією європейсько-польською. Нічим культурним Росія не могла привабити до себе панства правобережного. На Правобережжі освіта і культура були геть старійші і багацько вище, ніж в Росії великій. Поміж шляхтою останньої траплялося під кінець XVIII віку чимало людей з високою освітою, але ж над масою «дворянства» ледві займалося ще на світ культури і цивілізації, та й то не власної національної, а завезеної з Заходу. Польща хоч і позбулася самостійності державної, але поляки не позбулися культури і освіти національної. Росія не спроможна була підбити їх під ту культуру і освіту, яку сама мала; навпаки — хоча не хоча — велика сила росіян переймалася культурою і цивілізацією поляків. Так воно було не тільки за часів Енгельгардта, але й геть пізніш, наприклад, навіть у самому Києві панувала і культура польська, і мова польська.

В цьому разі я здамся на таких свідків, як Костомарів і Солтановський: першого з них ніхто не назове полонофілом; а про останнього ніхто не скаже, що він не полякофоб. «Мовою інтелігентною по цілому краю (Правобережжю) була мова польська, навіть хрестяни мусили засвоювати її. Інакше, — каже далі Костомарів ¹³¹, — і не могло бути там, де маса народу (українського) православного була заневолена польськими панами — латинської релігії... Поляки приходили до університету (в Києві) з освітою, більшою ніж «руские». Се вже залежало не від науки шкільної, а від первісного виховання родинного. Українська молодіж лівобережна, опріч кількох, наділений видатним хистом, визначалася тупістю, лінощами і апатією до праці духової».

Так було в першій половині рр. 40-х, коли Костомарів учителював на Волині, а потім професорував у Києві. Минуло мало ще не 20 років і, як повідає в своїх записках Солтановський ¹³², що учителював теж на Волині і на Поділлі, «в школах учили по-польськи. По тих родинях, що поприїздили з Московщини, звичайною мовою в бесіді — була мова польська. Православні слуги теж говорили по-польськи».

¹³¹ Литератур[ное] наследие [Н. И. Костомарова. — СПб. — 1890]. — С. 66.

¹³² Киевск[ая] стар[ина]. — 1892. — Кн. V. — С. 234.

Таким чином, зовсім натурально, що в кінці 20 і з початку 30 рр. нашого віку, в домашньому побуті Енгельгардта панували звичай польських, а не російських панів; а через те і перебував він більш по містах з культурою польською.

Звичаєм польських панів було держати «покоєвих козачків». Сей звичай, каже Шевченко, вигадали цивілізатори задніпрянської України — поляки, а пани інших національностей перейняли від них оцю «вигадку, — без слова — розумну. В краю, колись козацькому (і, додаю я, вільному), приручити козака змалку се те саме, що в Лапландії підбити оленя бистроногого під волю чоловіка... Козачки, опріч лакейських услуг, панам на втіху грали веселі пісні двузначні, скомпоновані народною музою з лиха під п'яну руку, і пускалися перед панами, як кажуть поляки: «сюди-туди навприсюди» ¹³³.

Оцього звичаю тримався і Павло Енгельгардт, і коли Шевченка привели до його у Вільну, він знехтував думку Дмитренка і повернув Тараса на козачка!..

Обов'язки і праця козачків не були вельми великі, але задля душі живої були занадто нудні, осоружні.

Обов'язком козачка Тараса головним чином було сидіти мовчки в кутку прихожії, доки не почує панського голосу з приказом: подати панові люльку, що стояла біля його ж, або налити йому в шклянку води. Годі було сподіватися, щоб непосидяща Тарасова вдача покірливо підлягла панській волі і мовчки сиділа нерухомо або рушала автоматично! Се б було все одно, що сподіватися, що приборкане орленя забуде про широку вольную волю ширяти під хмарами та, сидючи в клітці, що зветься «прихожею», зробиться покірливим ягням-саморухом! І дійсне, натура Тарасова не витерпіла! «З природженого мені неслухнянства, — каже Шевченко, — я зрушав панську волю і, сидючи в прихожій, тихесенько співав сумні пісні гайдамацькі та списував нишком малюнки суздальської школи, що оздобляли панські покої. Малюнки олівцем, що — признатися — украв у конторщика». Але ж за оцю неслухняність, певніш мовити: за слухняність голосу незримої сили, — доводилося Тарасові гірко розплачуватися.

«Енгельгардт, — повідає Шевченко далі, — був людина діяльна; раз по раз їздив він то до Києва, то до Вільни, то до Петербурга; за ним в обозі їздив і я на те, щоб сидіти в прихожій, подавати люльку і справляти інші такі услуги. Не можна сказати, — додає далі Шевченко з гіркою іронією, — щоб мені в ваготу було тодішнє становище моє: воно тільки тепер (р. 1860) жахає мене, і здається мені, що то був сон якийсь хижий!» Переїздячи з своїм паном з одного міста до другого, треба було про спочинок спинятися по заїздах; залізниць тоді ще не було; їздили на конях. Отут по заїздах, — каже Шевченко 134, — я користувався з кожної нагоди зручної, щоб украсти з стіни лубочний малюнок і

¹³³ Кобзар. — 1876. — [Т. I]. — С. XVIII.

¹³⁴ Кобзар. — 1876. — [Т. I. — С. XIX].

таким робом придбав собі коштовну колекцію. Найбільшими моїми люблениками були герої історичні: Соловей Розбойник, Кульнев, Кутузов, козак Платов і інші. Примушувало мене до сього непоборене бажання змалювати з них якомога вірніші списки». Раз за таке списування портрета з «козака Платова» Тарас заплатив незвичайно дорогою ціною!..